

İRANLI BİR TÜRK LİDER MİR CAFER PİŞEVERİ
AN IRANIAN TURKISH LEADER MİR CAFER PİŞEVERİ
SADIK SARISAMAN

Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Prof. Afyon Kocatepe University, Faculty of Science and Letters, Department of History
ssadik@aku.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-7317-195X>

Atıf / Citation

Sansaman, S. 2021. "İranlı Bir Türk Lider Mir Cafer Pişeveri". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 463-490

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 29.01.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 13.06.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4494>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

İRANLI BİR TÜRK LİDER MİR CAFER PİŞEVERİ AN IRANIAN TURKISH LEADER MİR CAFER PİŞEVERİ

SADIK SARISAMAN

Öz

Mir Cafer Pişeveri 1892 yılında İran'ın Güney Azerbaycan bölümünde dünyaya gelmiştir. 1905 yılında ailesiyle birlikte Bakü bölgesine göç etmiştir. Gençliğinde Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilaline ilgi duymuş olup bu hareketin görüşlerini benimsemiştir. Bolşevizm ve Komünizm ile ilgili siyasi hareketlere katılmış, çeşitli gazetelerde bu fikirleri öven yazılar yazmıştır.

1924 yılında İran'a dönmüş, 1930 yılında Rıza Pehlevi'nin komünistlere yönelik tutuklama furyası neticesinde o da hapse atılmıştır. II. Rıza Pehlevi'nin çıkardığı af neticesinde serbest kalmıştır. Hapisten çıkınca İran Demokrat Partisine üye olmuş, bu partiden Tebriz'den milletvekili seçilmiştir. Ancak, şahın müdahalesi neticesinde İran Meclisine kabul edilmemiştir.

Pişeveri bundan sonra Sovyet desteği ile Güney Azerbaycan'da kontrolü ele geçirmeye çalışmıştır. Azerbaycan Demokrat Partisinin kurulmasını sağlamış, 12 Aralık 1945 tarihinde açılan Azerbaycan Milli Meclisi'nde Başbakanlık görevine getirilmiştir. Pişeveri bu dönemde sınıf merkezli bakış açısını tamamen değiştirmiştir. Komünizm fikirlerinin Azerbaycan'da uygulanamayacağını görmüştür. Ancak, Sovyetler Birliği İran ile petrol anlaşması imzalayarak askeri birliklerini geri çekince Pişeveri ve adamları Sovyetler Birliğine sığınmak zorunda kalmışlardır. Pişeveri 11 Temmuz 1947 tarihinde Kuzey Azerbaycan'da Şeki yakınlarında geçirdiği bir trafik kazası neticesinde hayatını kaybetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mir Cafer Pişeveri, İran, Azerbaycan, Rusya, Türkiye.

Abstract

Mir Cafer Pişeveri was born in 1892 in Iran in South Azerbaijan. He immigrated to Baku region with his family in 1905. During his youth, he was interested in Bolshevik Revolution occurring in Russia and adopted its views. He took part in political movements of Bolshevism and Communism and wrote articles praising these opinions for some newspapers.

Pişeveri went back to Iran in 1924, and he was put in prison in 1930 in consequence of the Rıza Pehlevi's action against the communists. He was released as a result that Rıza Pehlevi II granted an amnesty. After getting out of the prison, he became a member of Iranian Democratic Party, and he was elected to the parliament from Tabriz and this party. However, due to the intervention of Shah, he was not admitted to the Iranian Parliament.

After that, Pişeveri tried to seize control in South Azerbaijan with the Soviet support. He enabled the establishment of the Azerbaijan Democratic Party, and he was appointed to the duty of Prime Ministry in the Azerbaijan National Parliament opened on 12 December 1945. In this period, Pişeveri changed the class-centred perspective completely. He noticed that ideas of communism could not be applied in Azerbaijan. However, when the Soviet Union signed a petroleum agreement with Iran and drew its troops, Pişeveri and his men had to defect to the Soviet Union. Pişeveri passed away on 11 July 1947 as a result of a traffic accident in a place near Şeki in North Azerbaijan.

Key Words: Mir Cafer Pişeveri, Iran, Azerbaijan, Russia, Turkey.

Structured Abstract

Mir Cafer Pişeveri was born in 1892 in Zaviye-Sadat village of Halhal district in South Azerbaijan. There is no information about his mother and father's names. Pişeveri immigrated to Baku region with his family in 1905. He had his first education in the village that he was born in. Afterwards he continued his education in Bülbüle village in Absheron Peninsula following that they immigrated to North Azerbaijan. He completed his education in 1913, and then he started to teach. He taught in the school that he established in Hirdalan city until 1918. He also worked in a school called İttihad.

In the meantime, Pişeveri began adopting the views of Bolshevik Revolution occurring in Russia. He became a member of Iran Justice Party and wrote articles for some newspapers. He published Hurriyet newspaper in Baku. He was against Azerbaijan Operation of the Turkish Army in 1918. He claimed that Turks going to Baku did not allow different opinions and political activities. He also criticised Müsavat government.

He argued that Taşnak and Müsavat parties were in charge of Armenian-Azerbaijani conflict. According to him, these parties started hostility by evoking national and religious fanaticism in their countries. Additionally, he interpreted the seizing power of Bolsheviks in Armenia and Azerbaijan as a victory against imperialism.

At this time, Pişeveri was appointed to the duty of Minister of Foreign Affairs of the Gilan Socialist Republic under the leadership of Mirza Küçük Han in 1920. While performing this duty, he carried out the first Congress of Iran Communist Party in Enzeli. For the reason that Gilan Socialist Republic was collapsed in February 1921, his duty of Minister of Foreign Affairs ended. After that, he came back to Baku.

It was estimated that Pişeveri went back to Iran in 1924. He was put in prison in 1930 during the Rıza Pehlevi's detention run against communists. When the armies of the United States, England, and Russia went into Iran, Rıza Pehlevi's son who took over the throne granted an amnesty. Due to this amnesty, Pişeveri was released after eleven years. He published a Persian newspaper called "Ajir" for the reason that publishing in Turkish was forbidden in Tehran. Also, he was among the founders of the organisation called "Azadlık Cephesi" by journalists from South Azerbaijan.

One of the milestones in Pişeveri's life was that he went to Tabriz. He increased his political activities there. He became a member of Iran Democratic Party, and he was elected to the parliament from Tabriz and this party in 1943. However, due to the intervention of Shah Muhammed Rıza Pehlevi in June 1944, certificates of election of Tabriz members of parliament including Pişeveri's were repudiated in Iranian National Parliament.

At that time, Pişeveri went secretly to Baku and met Mir Cafer Bağirov who was the First Secretary of Azerbaijan Communist Party in July 1945. In this meeting, it was decided that Azerbaijan Democratic Party would be founded and Seyid Cafer Pişeveri would be the head. In this direction, Azerbaijan Democratic Party was established on 3 September 1945 and its centre was in Tabriz.

Pişeveri becoming the head of party as it was planned did not want that it was considered as a communist formation. For this reason, he did not allow the use of expressions "proletarian dictatorship" and "communism". He gave the message that they adhered to the independency of Iran but they demanded self-government. He got the elections held in which women voted for the first time in Iran and South Azerbaijan.

Meanwhile, he got protests and meetings organised in order to seize control in South Azerbaijan. Eventually, the Iranian soldiers had to leave Tabriz. Then other cities were seized by the national movement. He was appointed to the duty of Prime Ministry in the Azerbaijan National Parliament opened on 12 December 1945.

On the other hand, Pişeveri's ideas during the period of Azerbaijan National Parliament were very different. He changed the class-centred perspective completely. This change took place

especially during the propaganda activities in Tabriz due to the Iranian National Assembly elections. He found the chance of better knowing and realistically analysing the Azerbaijan public. He noticed that ideas of communism could not be applied in Azerbaijan. Therefore, the influence of the Bolshevik ideas declined and reached to a moderate point for him.

He considered the Azerbaijan Democratic Party and the Azerbaijan National Government as his child and tried to protect them. He identified his party with the liberation movement/enfranchisement movement. He stated that the doors of the Azerbaijan Democratic Party were open to everybody but the comers certainly needed to leave their previous ideas behind.

He considered his party and the national movement as the assurance of constitutionalism in Iran. He attached great importance to state committees in terms of continuation of constitutionalism and self-government. He frequently emphasised that they were respectful to the territorial integrity of Iran. However, he replied to Iran government's resistance to self-government with threats of total independence.

On the other hand, the Pişeveri movement remained unsupported when the Soviet Union signed the petroleum agreement with Iran and drew its troops from Iran in May 1946. The Russians recommended Pişeveri to make an agreement with Iran. The Iranian State introduced the Pişeveri Government as a rebellious and communist movement and preferred to use force since it could not be sincere in making an agreement with the Pişeveri Government. Pişeveri and his men left South Azerbaijan in December 1946 and took refuge in North Azerbaijan which was a part of the Soviet Union. Pişeveri passed away at this place as a result of a traffic accident on 11 July 1947.

If we evaluate the leadership of Pişeveri, we can state the following. He appeared as a leader following his meeting with Bağırov. Namely, he did not become a leader by clawing his way up or starting a political movement from scratch. He was a person who emerged with the Soviet support. This aspect constituted the weakest point of his leadership. Since he started the movement with his own national opportunities but could not bring it to a certain state, this movement disappeared when the foreign support was lost.

On the other hand, Pişeveri was slightly different from the classic Turkish leader profile. As it is known, persons and rulers of military origin are generally at the forefront in the Turkish world leader profile. Pişeveri was far from this profile. He was an intellectual who worked as a teacher and journalist. However, he also had the attitude of prioritizing the national issues as the Turkish world's leaders in occupied regions. He showed sensitivity in the issues including Azerbaijan language, culture, and history.

Giriş

İran ile Rusya arasında imzalanan 12 Ekim 1813 tarihli Gülistan ve 10 Şubat 1828 tarihli Türkmençay anlaşmaları ile Azerbaycan toprakları ikiye bölündü. Kuzey Azerbaycan Rusya yönetimine geçerken Güney Azerbaycan İran'da kaldı. Bu bölünmüşlük Azerbaycan meselesinin ortaya çıkmasına yol açtı.

Bununla birlikte Kaçar hanedanının son dönemlerinde Tebriz'in geri plana atılması Güney Azerbaycan'da rahatsızlık yarattı. Söz konusu rahatsızlık ilk olarak demokratik talepler ve Meşrutiyet mücadelesi şeklinde kendisini gösterdi. 1906'da Tebriz halkı Muhammed Ali Şah'a karşı harekete geçti. 5 Ağustos 1906'da İran'da meşrutiyetin ilan edilmesinde Tebrizlilerin de katkısı oldu.

Diğer taraftan meşrutiyetin ilanı İran'da problemlerin çözülmesini temin edemedi. 1907'de İngiltere ve Rusya Anlaşması ile İran'ı aralarında nüfuz bölgelerine ayırmışlardı. Bu durum Tebriz'de rahatsızlık yarattı. İran Milli Meclisi'nin Kazak Tugayları tarafından 22 Haziran 1908'de bombalanması Birinci Meşrutiyet'in sona ermesine yol açtı. İran hükümeti Tebriz hariç diğer şehirlerde kontrolü ele geçirdi. Tebriz'de Settar Han ve Bağır Han liderliğinde meşrutiyetçiler mücadeleye devam ettiler. Meşrutiyetin ikinci defa ilan edilmesinin temininde ciddi katkı sağladılar. Kendileri meşrutiyet kahramanı olarak anıldılar Bu yüzden onlar Güney Azerbaycan davasının ilk liderleri sayılırlar¹.

Güney Azerbaycan milli liderlerinden bir başkası Muhammed Hiyabani'dir. Hiyabani Azerbaycan Demokrat Partisi'ni kurmuş ve bu parti adına altı milletvekili İran Milli Meclisi'ne göndermeyi başarmıştır. Ancak İran yönetimi Azerbaycan Demokrat Partisi'ni yasadışı ilan edince Muhammed Hiyabani'ye ayaklanmaktan başka bir yol kalmamıştır.

Ayaklanma 6 Nisan 1920'de başlamış ve iki gün içinde Tebriz'de dahil olmak üzere Azerbaycan'da tüm devlet dairelerinin kontrolü Hiyabani'nin eline geçmiştir. 1920 yılı Temmuz ayında da Hiyabani, Azadistan adlı bağımsız bir devlet kurulduğunu ilan etmiştir. Bilahare Tahran yönetimi Azerbaycan'a ordu sevk etmiş ve 13 Eylül 1920 tarihinde Azadistan Cumhuriyeti yıkılmıştır. Hiyabani Tebriz'de bir arkadaşının evinde ölü bulunmuştur. İntihar ettiği ya da öldürüldüğü düşünülmektedir.

Güney Azerbaycan davasının üçüncü lideri Mir Cafer Pişeveri'dir. Bu çalışmanın amacı Mir Cafer Pişeveri'yi tanıtmak ve bütün yönleri ile objektif bir şekilde ortaya koymaktır. O'nun liderlik özelliklerinin zayıf ya da üstün yönlerini tartışmaktır. Türkiye'de sadece Azerbaycan Milli Hükümetini konu alan birkaç kitap ya da makale mevcuttur. Ancak sadece Pişeveri'yi ve liderliğini konu alan hiçbir araştırma mevcut değildir. Bu makale söz konusu boşluğu doldurma arzusunun bir sonucudur.

Araştırmanın kapsamı sadece Pişeveri ile sınırlıdır. O'nun oluşturduğu Azerbaycan Milli Hükümeti araştırmanın ana konusu değildir. Yine Pişeveri'nin dava arkadaşlarının tanıtılması da araştırmanın kapsamı dışındadır. Ancak, Pişeveri'nin daha iyi anlaşılabilmesi için gerekli olduğu hallerde Azerbaycan Milli Hükümeti'ne ve yakın çalışma arkadaşlarına değinilecektir. Araştırmada sadece Cafer Pişeveri'nin hayatı, kişiliği ve düşünceleri etrafında yoğunlaşacaktır.

1. Biyografisi

¹ Bu kişiler hakkında geniş bilgi için bkz. Gökhan Bolat, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bager Hanlar", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 5/1, (2013), 47-64.

Pişeveri'nin doğum yeri konusunda farklı görüşler vardır. Attar, Halhal bölgesinde bir köyde doğduğunu ifade etmektedir². Kafkasyalı, Hoy veya Halhal bölgelerinden birinde doğmuş olabileceğini söylemektedir³. Pişeveri'nin Seçilmiş Eserleri adlı eserde ise 1892 yılında Güney Azerbaycan'da Halhal bölgesinde Zaviye- Sadat köyünde dünyaya geldiği belirtilmiştir. Bu bilginin en doğrusu olduğu düşünülebilir⁴.

Ancak babasının ve annesinin adı hakkında her hangi bir bilgi yoktur. Ailesi Şahseven Bekri tarafından soyulduğu ve malları talan edilmiş olduğu için 1905 yılında Bakü'ye hicret etmişlerdir⁵. Keskin ve Bayır ise ailenin Bakü'ye göç etme sebebini yaşanan geçim sıkıntısı olarak belirtmişlerdir⁶.

Eğitim öğretim hayatına gelince ilk tahsilini doğduğu köyde almıştır⁷. 1905 yılından 1913 yılına kadar Abşeron Yarımadasındaki Bülbüle köyünde tahsil hayatı devam etmiştir⁸. Bu sırada aynı zamanda okuduğu okulda çalışarak ailesine ekonomik katkı sağlamaya çalışmıştır. Pişeveri kitap okumayı çok seviyordu. O, bu yönünü şöyle anlatmıştır: "*Kitap okumaya olan büyük hevesim sayesinde 20 yaşa çatana dek bütün boş vakitlerimi kitabhanelerde geçirdim. Tarih, edebiyat ve felsefe sahalarına ait kitaplara daha çok meyl gösterdim*".

1913 yılında tahsil hayatı sona eren Pişeveri bu yılın ortalarından itibaren Abşeron yarımadasındaki Hırdalan kentinde bir okul açmıştır. Bu okulda 1918 yılına kadar öğretmen olarak ders vermiştir⁹.

Açıksöz gazetesinde Mir Caferzade imzası ile yayınlanan bir yazıdan anlaşıldığına göre¹⁰, 1917 Rus devrimi sırasında kitle hareketlerine o da iştirak etmiştir. "*Men Rusya'da yaşayan milletlerin azadlık mübarezesinde yakından iştirak etmiş İran gençlerinden idim. Meni büyük şerefli işe celb eden amil azadiahlık mübarezesinden başka bir de mensup olduğum millet hakkındaki düşüncelerim olmuştur. Men bilirdim ki vatanımın ve milletimin necati ve saadeti Rusya inkılabçılarının istedikleri kurtuluşun elde edilmesine bağlıdır. Men bilirim ki eğer Rusya'da şanlı Lenin bayrağından başka bir bayrak yükselirse İran halklarının istiklali ve azadlığı hemişe tehlike altında olacaktır*" demiştir¹¹.

Bilahare Pişeveri "*İttihad*" adlı okulda öğretmen olarak görev yapmıştır. Bu arada siyasi faaliyetler içerisinde daha yoğun yer almaya başlamıştır. Bakü'de İran Adalet Partisine

² Aygün Attar, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakan Dönem ve Günümüzde)*, Ankara: Divan Yayıncılık, 2006, 283.

³ Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*. İstanbul: Bilgeoğuz yayınları, 2010: 85,

⁴ *Mir Cafer Pişeveri (Cevadzade Halhali) Seçilmiş Eserleri*, Bakı: Azerbaycan Ruznamesinin Neşriyyesi, (Haz: Ahmed Eminzade, Taki Musevi, Hüseyin Ceddi), 1965, 5; Arif Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946) ve Seyyid Cafer Pişeveri, 17, erişim 06.02.2019), https://docplayer.biz.tr/8163128-Guney-azerbaycan-mill-i-hukumeti-1945-46-ve-seyit-cafer-piseveri.html#show_full_text.

⁵ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 5

⁶ Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", *Avrasya Dosyası*, 5/3,(1999), 113; Arif Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Tarihi Temelleri", *Gelecek Bir Tasarımdır* 2023, 25,(2011), 69.

⁷ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 5

⁸ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 5; Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Tarihi Temelleri", 69

⁹ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 6.

¹⁰ *Açıksöz*, 26 Eylül 1917, No: 458 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 8.

¹¹ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 6.

katılmış¹², "*Himmet*" adlı sosyal demokrat grup ile ilişki kurmuştur. Açıksöz, Azerbaycan ve Himmet gazetelerinde yazılar yazmıştır¹³.

Pişeveri İslam Ordusu'nun Bakü'yü ele geçirmesi ile 18 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Bolşeviklerle yakın ilişkiye girmiştir. Adalet Partisi genel merkezinin onayı ile Bakü'de Hürriyet gazetesini çıkarmaya başlamıştır¹⁴. Aynı zamanda bu gazetenin genel yayın yönetmenliği görevini yürütmüştür.¹⁵ Ardından "Azerbaycan Cüze Layentek İran" gazetesi redaktörü olmuş, Açıksöz, Adalet, İkinci, Encümen, Hakikat, Yoldaş, Kominist, Kızılkalem, Şark Kadını, Kendli, Zafer gibi gazete ve dergilerde yazılar yazmıştır.

Pişeveri 1920 yılında Adalet Partisi'nin talimatı ile Bakü'den Gilan'a hareket etmiştir. Yanındaki 30 kişi ile birlikte 4 Temmuz 1920 tarihinde Reş'te gelmiştir¹⁶. Mirza Küçük Han Pişeveri'yi Gilan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı görevine getirmiştir. O, bu görevi sırasında Gilan Hükümeti'nin dış politikalarını yönlendirmeye çalışmıştır.¹⁷ Bu hükümetin diğer önemli şahsiyetleri içerisinde Sultanzade, Gaffarzade ve Haydar Han da bulunmaktaydı¹⁸.

Bu arada Pişeveri 23 Temmuz 1920 tarihinde yanındaki 23 kişi ile birlikte Enzeli'de İran Kominist Partisi 1. Kurultayını yapmış, Moskova'da yapılan 3. Kominist enternasyonele de katılmıştır. Gilan Sosyalist Cumhuriyeti Sovyetler ile İran Hükümeti arasında yapılan Şubat 1921 tarihli Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması ile ortadan kalkınca Pişeveri'nin Dışişleri Bakanlığı da sona ermiştir.

O, bundan sonra yeniden Bakü'ye dönmüştür. "Hürriyet" gazetesinin yöneticiliğini yapmaya ve burada yazılar yazmaya devam etmiştir¹⁹. Bilahare Tahran'a gitmiş ve orada Hakikat gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Ali Kafkasyalı. 32 yaşında İran'a dönerek Pehlevi yönetimine karşı mücadeleye başladığını yazmıştır²⁰. Bu durumda 1924 yılında Tahran'a döndüğüne hükmedilebilir.

Öte yandan 1929'da Rıza Şah'ın parlamentodan geçirdiği bir tasarıyla, İran'da komünistlerin bütün faaliyetleri resmen yasaklanmıştır²¹. Bu çerçevede O da 1930 yılında hapse atılmıştır. 11 yıl hapiste yatmıştır²². Hapse girmesinin sebebi bazılarının göre komünizm propagandası yapmak²³, bazılarının göre ise Azerbaycan'ın haklarını savunmaktır²⁴. Kasrı Gece zındanında hapis hayatını geçirmiştir²⁵.

¹² İran Adalet Partisi 1917 Ağustos ayında kurulmuştur. Rusya'da gerçekleşen Bolşevikler lehindeki gelişmeler İran'da komünizme taraftar olan insanların sayısının hızla artmasına yol açmıştır. "İran Komünistlerinin Hikayesi: Tudeh" erişim tarihi 4 Mayıs 2020, <https://www.gzt.com/mecra/iran-komunistlerinin-hikyesi-tudeh-3346004>.

¹³ Bayır, " ...Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", 113.

¹⁴ Selçuk Duman, *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2017, 56.

¹⁵ "Sosyalist Gilan Cumhuriyeti", erişim tarihi 4 Mayıs 2020, <https://istiraki.blogspot.com/2015/11/sosyalist-gilan-cumhuriyeti.html>.

¹⁶ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 56.

¹⁷ Bayır, " ...Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", 113-114; Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hükümeti...", 17

¹⁸ "Sosyalist Gilan Cumhuriyeti".

¹⁹ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 55,56.

²⁰ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 222.

²¹ "İran Komünistlerinin Hikayesi: Tudeh".

²² Mehmet Metin Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, haz. Selçuk Alkın, (İstanbul: Mars yayımları, 1998),93-94.

²³ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 222.

²⁴ Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 93-94.

²⁵ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri*, 56.

Bu arada İkinci Dünya savaşı sırasında ABD, İngiliz ve Rus orduları İran'a girince babasından tahtı devralan oğul Rıza Pehlevi af çıkardı. Bu af sayesinde Pişeveri de serbest kaldı. Seyyid Cafer Pişeveri hatıralarında o günleri şöyle anlatmaktadır. "*Eylül 1941'de en son kaldığım Kaşan zindanından salıverilerek Tahran'a geldim ve Süleyman Mirza Muhsin İskenderi'nin evinde toplandığımız zaman İran'da inkılapçı teşkilat, basın, dernek vb. hiçbir şeyin kalmadığını gördüm*".²⁶

Kafkasyalı 11 yıllık hapis hayatının Pişeveri'yi değiştirdiği görüşündedir. Ona göre hapisaneye komünist olarak giren Pişeveri oradan sosyal adaletçi ve demokrasiden yana bir milliyetçi olarak çıkmıştır.²⁷ Arif Keskin de Pişeveri'nin İran'da yaşadığı tecrübeler neticesinde komünizmin İran'daki kurtuluş mücadelesinin ideolojisi olamayacağını farkına vardığı görüşündedir. Bu yüzden O, Pişeveri'nin hapisanede komünizm ile arasına mesafe koyduğunu iddia etmiştir. Tudeh Partisi'nin kurucuları içerisinde yer alan 53 kişilik gruba katılmadığını 1941'de kurulan bu partiye de üye olmadığını yazmıştır.²⁸

Buna karşılık bazı eserlerde bunun tam zıddı görüşler ifade edilmiştir. Azerbaycan'da komünist yönetimin egemen olduğu dönemde yazılan bir kitapta O'nun için "*Azerbaycan Komünist Fırkasının banilerinden*" ifadesi kullanılmıştır. Pişeveri'nin hayatı ile İran emekçi kitlelerinin irtica ve emperyalizm aleyhindeki savaşının paralel gittiği belirtilmiştir.²⁹ Buna paralel olarak Rıza Heyet de Pişeveri'nin Tudeh Partisi'nin kuruluşunda önemli rol oynadığını yazmıştır.³⁰

Öte yandan hapisaneden çıkan Pişeveri önce Tahran'a gitmiştir. İran'da Türkçe yayın yasak olduğundan "Ajir" isimli Farsça bir gazete çıkarmaya başlamıştır.³¹ Ayrıca Güney Azerbaycan'ın temel sorununun basın özgürlüğünü çözmek olduğunu iddia eden ve "*Azadlık Cephesi*" adını alan bir teşkilatın kurucuları içerisinde yer almıştır. Bu teşkilat Güney Azerbaycan kökenli gazeteciler tarafından vücuda getirilmişti.³² Temmuz 1943'de oluşturulan teşkilatın 15 adet yayın organı mevcuttu.³³ Pişeveri Azerbaycanlıları ilintili olduğu Ajir gazetesi ve Azadlık Cephesi etrafında toplamaya çalışmıştır.³⁴

O, 1943 yılında yapmak istediklerini şu şekilde sıralamıştır;1. Ülke genelinde halk düşmanları tespit ve ifşa edilecek. 2. Geçmiş diktatörler döneminde görev yapan ve katkı sunan grup ve kişilere karşı mücadele edilecek. 3. İran'da Marksizm, Leninizm fikirleri anlatılacak. 4. Milli bağımsızlık hareketlerini boğan faşistlere karşı durulacak. 5. Halk demokratik ve milli ananelere yönlendirilecek.³⁵

²⁶ Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 93-94.

²⁷ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 85.

²⁸ Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hükümeti..", 17, 18.

²⁹ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 5

³⁰ Rıza Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası", TEBERERAN (Tebriz Araştırmaları Enstitüsü) erişim tarihi 06.02.2019. <http://tebaren.org/?p=121>

³¹ Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 93-94; Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 222.

³² Bayır, "Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", 115.

³³ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 58.

³⁴ Ekrem Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, Bakı: Meqa Neşriyat, 2003, 55.

³⁵ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 58.

Pişeveri'nin hayatındaki dönüm noktalarından birisi de Tebriz'e gitmesidir. O, Ali Şebesteri'nin³⁶ daveti üzerine Ajir gazetesini bırakarak Tebriz'e geldi³⁷. Keskin'e göre teklifi yapan kişiler arasında Sadık Padiğan da vardır³⁸.

Pişeveri'nin siyasi faaliyetleri Tebriz'de yoğunlaştı³⁹. İran Demokrat Partisine üye oldu. Bu partiden 1943 yılında 14. dönem için Tebriz'den milletvekili adayı yapıldı. O, seçim çalışmalarını Haziran 1944 tarihli Ajir gazetesinde değerlendirmiştir. 6 aylık seçim sürecinde her yere gittiğini, herkesle tanışıp konuşma fırsatı bulunduğunu ifade etmiştir. Böylece Güney Azerbaycan'ı yakından tanıma imkânı bulmuştur. Nihayetinde 15.780 oyuyla Tebriz'den İran Meclisine milletvekili olarak seçilmiştir⁴⁰. Pişeveri Tebriz milletvekilliği için yarışan 12 aday arasından 2. sırada seçilmeyi başarmıştır⁴¹.

Ancak, Şah Muhammed Rıza Pehlevi, Pişeveri ve arkadaşlarını meclise sokmamıştır. Şah'ın müdahalesi ile Haziran 1944'de 47'ye karşı 48 oyla İran Milli Meclisi'nde Tebriz milletvekillerinin mazbataları reddedilmiştir⁴². Pişeveri'nin güven oyu alamamasıyla sonuçlanan oylama sonrasında kendisini desteklemeyen Tudeh Partisinden istifa etmiştir⁴³.

Şahı Muhammed Rıza Pehlevi "*Tarihe Cevap*" adlı hatıratında Pişeveri'yi Rus maşası olarak takdir etmiştir. O, Pişeveri'nin komünist olduğu için meclisteki oturumlara gelmesine izin verilmediğini ifade etmiştir⁴⁴.

Abrahamian'a göre İran meclisine alınmaması onun hayatında bir dönüm noktası olmuştur. "*ansızın Azeri köklerini keşfetmiş*" ve Anayurdu Azerbaycan'ın uzun yıllardır ulusal haklarından yoksun bırakıldığının farkına varmıştır⁴⁵.

Bu sıralarda Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Kâtibi Mir Cafer Bağirov Pişeveri ile irtibata geçti. Bu ilişki onun hayatında yeni bir dönem başlattı. Zira, Bağirov, Sovyet ordularının Güney Azerbaycan'da bulunmasından istifade ile birleşik Azerbaycan'ı gerçekleştirmek istiyordu. Bu fikrini bir plan halinde Stalin'e de sunmuştu⁴⁶.

Selçuk Duman'a göre Pişeveri de benzer düşünceleri taşıyordu. Azerbaycan halkının Fars zulmünden kurtarılması, Güney Azerbaycan'ın ya bağımsız olması ya da Sovyet Azerbaycan'ı ile birleşmesi gerektiğini, bağımsızlık sürecinin Hitler'in yenilgi dönemine rast getirilmesi lazım geldiğini bir vesile ile Bağirov'a bildirmişti⁴⁷.

Nihayetinde Bağirov, Güney Azerbaycan'dan Seyid Cafer Pişeveri'nin de içinde bulunduğu bir heyeti gizlice Sovyet Azerbaycanı'na davet etti. Bu kişiler Temmuz 1945'te

³⁶ Ali Şebesteri İran'da Baba Rıza Şah tahttan ayrıldıktan sonra Güney Azerbaycan'da "Cemiyet-e Azerbaycan" adlı milli teşkilatın kurucularındandır. Samira Mirzadad Barjough, *İran'da Siyasi ve Ekonomik Çıkar Çatışmaları (1921-1950)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 75.

³⁷ Bayır, " ...Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", 115; Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Tarihi Temelleri", 69.

³⁸ Keskin, " Güney Azerbaycan Milli Hükümeti..", 20.

³⁹ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 85; Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 93-94.

⁴⁰ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 62.

⁴¹ Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası".

⁴² Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 93-94; Ali Kafkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, İstanbul :Bilgeoguz Yayınları, 2011, 46.

⁴³ Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası".

⁴⁴ Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 104.

⁴⁵ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, 3. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2004), 147.

⁴⁶ Aygün Attar, " Yeni Belgeler Eşiğinde II. Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (2004), 139-140.

⁴⁷ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 62-63.

Bakü'ye geldiler. Görüşmede Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kurulması ve başına da Seyid Cafer Pişeveri'nin geçmesi kararı alındı. Attar, Bağirov'un heyete ilk aşamada muhtariyet ve nihayetinde de bağımsız bir hükümet oluşturma talimatı verdiğini, her türlü destek vaadinde bulunduğunu yazmıştır⁴⁸.

Bakü'den Tebriz'e dönen Pişeveri siyasi faaliyetlerini hızlandırdı.⁴⁹ Türkçe ve Farsça olarak 12 maddelik bir bildiri hazırladı. Bu bildiri 48 kişi tarafından imzalanarak 3 Ağustos 1945 tarihinde yayınlanmıştır.⁵⁰ Ardından 3 Eylül 1945 tarihinde merkezi Tebriz'de olmak Azerbaycan Demokrat Partisi kurulmuştur⁵¹. Parti tarihi sürekliliğe işaret etmek için Hıyabani'nin siyasi hareketinin de adı olan Demokrat Partisi ismini almıştır. Böylece bu hareket kendisini Hıyabani ve Meşrutiyet devriminin devamı olarak göstermek istemiştir⁵². Ayrıca, Pişeveri Settar Han ve Hıyabani hareketine katılanların çocuklarının ve torunlarının firka içerisinde yer alması için de çaba göstermiştir⁵³.

Azerbaycan Demokrat Partisi Beyannamesinde: " Tarihte bağımsızlığın bayrağını kaldıran Azerbaycan, artık Tahran Hükümetinin zulmü ve fitnesi altında ezilmeyecektir. Azerbaycan geçmişte parlak bir kültüre sahip olduğu halde, şimdi geride kalmaz. Azerbaycan'ın zengin kaynakları Azerbaycan'ın olmalıdır. ...Azerbaycan her yönden bağımsız ve imar olunmalıdır" denilmiştir⁵⁴.

5 Eylül 1945 tarihinde partinin yayın organı olan Azerbaycan gazetesi yayın hayatına başlamıştır. İlk sayıda Pişeveri'nin de bir yazısı yer almıştır. Pişeveri "Partimiz İşe başladı" başlıklı makalesinde "Partimiz milli bir parti olduğu için sınıf ve katman ayırmadan bütün halkımızı kendi bayrağı altına çağırıyor" demiştir⁵⁵. Buna karşılık Brenda Şaffer bu partinin tıpkı Tudeh gibi komünist ve Sovyet güdümlü olduğunu iddia etmiştir⁵⁶.

13 Eylül 1945 tarihinde Tebriz'de Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın ilk toplantısı yapılmıştır. Toplantıda 11 kişiden oluşan Kurucular Komitesi teşkil edilmiştir. Pişeveri bu kurulun başkanlığına getirilmiştir⁵⁷.

ADF'nin Birinci Kongresi 2 Ekim 1945 tarihinde Tebriz'de toplanmıştır. Pişeveri bu toplantıda yeniden başkanlığa seçilmiştir. Kongrede komünist bir oluşum izlenimi verilmemesine özen göstermiştir. Bu yüzden delegeler bütün sosyal tabaka ve zümreleri temsil edecek şekilde belirlenmişlerdir⁵⁸. Yönetim ve Teftiş kurullarında 10 partili, 4 işçi, 7 köylü, 1 sanatçı, 11 eğitimci, 10 toprak ağası, 4 tüccar, 2 fabrikatör yer almıştır⁵⁹.

⁴⁸ Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, 283.

⁴⁹ *Akşam*, No. 9710, 29 Ekim 1945, 2.

⁵⁰ Bayır, "...Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", 115; Keskin, " Güney Azerbaycan Milli Hükümeti...", 21.

⁵¹ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 56.

⁵² Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycan Kimliği*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2008, 62-68.

⁵³ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 59.

⁵⁴ Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, 284.

⁵⁵ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 64.

⁵⁶ Shaffer, *...İran ve Azerbaycan Kimliği*, 62-68.

⁵⁷ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 64-65;. Arif Keskin ise kurucular komitesi teşkil edilmesi tarihini 12 Eylül olarak vermiştir. Keskin, " Güney Azerbaycan Milli Hükümeti...", 21; Attar ise bu toplantının 14 Eylül'de yapıldığını ve Pişeveri liderliğinde 9 üyeden oluşan parti yönetim kurulu oluşturulduğunu ifade etmiştir. Bkz. Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, 284-285. Bayır 11 kişilik kurulun oluşma tarihini 12 Ağustos olarak yazmıştır. Bkz. Bayır, "...Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", 115.

⁵⁸ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 64-65.

⁵⁹ Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, 284-285.

Pişeveri kongrede proleterya diktatörlüğü ve komünizm ifadelerinin kullanılmasına müsaade etmemiştir.⁶⁰ Hatta bir konuşmasında *"Bütün tabakaların vahdetini yaratmak lazımdır. İster fehle olsun ister mülkedar ister tüccar olsun ister kendli olsun farkı yoktur. Onların düşmanı birdir"* demiştir.

Partinin ikinci kongresi 20 Kasım 1945 tarihinde Tebriz'de toplanmıştır. Pişeveri kongrede yaptığı konuşmada İran'ın istiklaline bağlı olduklarını, bir karış toprağı başka bir ülkeye verme düşüncesi taşımadıklarını söylemiştir. *"Bizim isteğimiz Kanuni esasının bize verdiği dahili hak ve muhtariyetten ibarettir. Dil meselesi de bunun bir parçasıdır"* demiştir⁶¹.

Kongre önce kendisini Kurucu Meclis ilan etmiş, ardından da 39 kişiden oluşan bir kurul seçerek yetkilerini bu kurula devretmiştir. *"Milli Heyet"* adı verilen bu kurul Azerbaycan parlamentosunu kurmak üzere faaliyete geçti. Bütün siyasi partilere seçimlere girme hakkı tanındı. 27 Kasım'da Azerbaycan Milli Meclisi seçimleri başladı.⁶² İlk defakadınların da oy kullandığı seçimler⁶³. 1 Aralık 1945'de sona erdi. 32 seçim bölgesinden 100 temsilci seçildi⁶⁴. Pişeveri, 23.500 oyla en çok teveccüh gösterilen aday olmuştur⁶⁵.

Bu arada Pişeveri Güney Azerbaycan'da kontrolü ele geçirmek için gösteri ve miting ağırlıklı bir halk hareketi başlattı.⁶⁶ Azerbaycan'ın birçok kent ve kazasında gösteriler ve mitingler düzenlendi.⁶⁷ İlaveten silahlı halk gönüllüleri fedai destelerinin oluşturulmasına karar verildi. Rejim memurlarının ve jandarmaların zorbalıklarına karşı çıkılacağı duyuruldu.

Bu arada ilk olarak Tebriz'de polis ve jandarma merkezleri fedailer tarafından ele geçirildi. Tahran tarafından görevlendirilmiş olan Tebriz valisi Bayat baskılar neticesinde 11 Aralık 1945 günü Azerbaycan'ı terk etmeye mecbur kaldı. 13 Aralık'da İran askeri garnizonu teslim alındı.

Bilahare Azerbaycan'ın diğer şehirleri de Fedai teşkilatının girişimleri neticesinde kontrol altına alınmıştır. Karadağ, Erdebil, halhal, Keleyber ve Miyandab'da kontrol milli hareketin eline geçmiştir. Birkaç gün kuşatılan Urmiye Garnizonu da 19 Aralık günü teslim olmuştur.

Diğer taraftan Güney Azerbaycan'da kontrolü sağlayan Pişeveri muhtar yönetimi ayakta tutabilmek için büyük devletlerin de desteğini sağlamaya çalıştı. Bu amaçla 29 Aralık günü ABD'nin Tebriz konsolosu Robert Rossou ile görüştü. Amerika Birleşik Devletleri'nin muhtariyetin garantörü olmasını istedi⁶⁸.

Bu gelişmelerle paralel olarak 12 Aralık 1945 günü Azerbaycan Milli meclisi açıldı. Meclis 9 kişiden oluşan bakanlar kurulunu seçti. Pişeveri hükümetin başbakanlığa getirildi⁶⁹. Başbakan Pişeveri 20 maddelik hükümet programı hazırladı. Bu program 13 Aralık 1945 tarihinde meclis tarafından onaylandı. Programın bazı önemli maddeleri şunlardır: 1. Güney Azerbaycan'a muhtariyet, İran'ın toprak bütünlüğüne saygı. 2. Eyalet ve vilayet encümenleri

⁶⁰ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 66-67; Arif Keskin kurultay tarihini 1 Ekim olarak göstermiş, kongrenin üç gün sürdüğünü ifade etmiştir. Keskin, ..." Güney Azerbaycan Milli Hükümeti...", 21.

⁶¹ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 64-67.

⁶² Öran, *İran Türkleri Hüriyet Hareketleri*, 93-95.

⁶³ Keskin, " Güney Azerbaycan Milli Hükümeti..", 24.

⁶⁴ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 71-72.

⁶⁵ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 68; Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, 288.

⁶⁶ Shaffer, *...İran ve Azerbaycan Kimliği*, 62-68.

⁶⁷ Keskin, " Güney Azerbaycan Milli Hükümeti..", 22.

⁶⁸ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 67-83.

⁶⁹ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 72; Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası".

teşkili.3. Azerbaycan'da Azerbaycan dilinde eğitim verilmesi.4. Ticaret ve sanayi hamleleri yapılması, işsizliğin azaltılması, gelir eşitsizliğinin ortadan kaldırılması. 6. Tebriz'in su sorununun çözülmesi, mamur bir hale getirilmesi. 7. Toprak reformu ile topraksız köylülerin topraklandırılması. 8. Azerbaycan'da toplanan vergilerin çoğunun bölgeye harcanması. 9. Dünya daki demokratik devletler ile ilişkiler kurulması⁷⁰.

Pişeveri hükümetinin ilk icraatı ise şahsi hürriyetleri, konuşma, basın ve fikir hürriyetini kanun koruması altına alınması olmuştur. Ancak Azerbaycan'ın muhtariyeti aleyhine faaliyet göstermek yasaklanmıştır. İbadethanelere ve ziyaretgahlara gitmenin tamamen serbest olduğu duyurulmuştur. İran hazinesine dahil olan vergi ve diğer gelirlerin Tahran'a gönderilmesi durdurulmuştur. Tahran'a kaçmış yönetim aleyhtarları kişilerin malları 15 gün içinde müsadere edilmiş, haraç mezat yoluyla satılmıştır.

Bunlara ilaveten Pişeveri, topraksız köylüye toprak vermek amacıyla 3 kanun çıkarmıştır. Bunlar "*Müsadere Toprağı Hakkında Kanun*", "*Halise toprakların bölünmesi hakkında kanun*" ve "*Arik ve Masrafsız toprakların bölünmesi hakkında kanun*"dur. Müsadere edilen topraklar Milli Hükümete aleyhtar olup Azerbaycan'dan kaçmış kişilerintoprakları idi. Bundan başka ekilmeyen topraklar da sahiplerinden alınıp topraksız köylüye verilmiştir.

Pişeveri ayrıca toprak sahibi ile köylü arasındaki ilişkileri düzenleyen 21 maddelik bir kanun çıkarmıştır. Bu kanunla mahsulün paylaşımını adaletli bir hale getirmeye çalışmıştır. Çiftçiden alınan bütün vergileri lağvetmiştir. Toprak sahibinin icara verdiği toprağı istediği zaman geri alması uygulamasına son vermiştir.

1946 Nisan ayında çıkarılan 6 maddelik bir kanunla da madenlerin, yer altı kaynaklarının, ormanların millileştirilmesi, devlet desteği ile sanayi kooperatiflerinin kurulması, işletilemeyen devlet sanayi tesislerinin özel teşebbüse kiraya verilmesi, milli sanayi için ham madde temininde korumacı vergi uygulamasına geçilmesi, orta ve küçük sanayi için mali ve teknik yardım yapılması kabul edilmiştir. Kredi ve sigorta sistemleri devreye sokularak sanayileşmeye destek verilmeye çalışılmıştır⁷¹.

Kültürel alanda yapılan faaliyetlerin en önemlisi ise Azerbaycan dilinin resmi devlet dili yapılmasıdır. Hatta bunun için 6 Ocak 1946 tarihinde 10 maddelik bir kanun çıkarılmıştır. Buna göre bütün devlet dairelerinde yazışmalar, eğitim öğretim, her türlü yayın Azerbaycan dilinde yapılacaktır⁷². Azerbaycan dilini bilmeyenlere öğrenmeleri için süre konulmuştur⁷³. Diğer unsurlar kendi okullarında kendi dillerinde eğitim alabileceklerdir. Fakat, bu okullarda da Azerbaycan dilinin okutulması zorunludur⁷⁴.

Bu arada Tebriz'de devlet üniversitesi açılmıştır. Üniversitede öğrencilere ücretsiz yemek verilmiş, şehir dışından gelen talebeye yatakhane imkânı sunulmuştur. Yatakhane yer bulamayanlara dışarıda kalmaları için para verilmiştir.

Pişeveri sanata büyük önem veriyordu. Bu sebeple Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosunu açmıştır. Açılış töreninde yaptığı konuşmada tiyatronun gelişimi için devletin yardımını esirgemeyeceğini söylemiştir. 1946 yılında Azerbaycan'ın bütün şehirlerinde yerli tiyatro grupları faaliyet göstermeye başlamıştır.

Bunun yanında 2 Eylül 1946'da Azerbaycan Devlet Flarmoniyası açılmıştır. Burada kadınlardan oluşan bir dans grubu mevcuttu. Ayrıca müzik aleti çalan kadınlar da bulunuyordu.

⁷⁰ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 66-69.

⁷¹ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 83-91.

⁷² Sonay Ünal, *Azerbaycan Milli Hükümeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2019, 101.

⁷³ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 93.

⁷⁴ Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası"

Pişeveri açılış törenine de bizzat iştirak etmiş ve bir de konuşma yapmıştır. O demiştir ki: " *Biz çalışmalıyız ki tazece açtığımız bu sanat ocağı medeniyetimizin kadim salnamesinde yeni bir sahife açsın*".

Kültürel alanda Milli müze kurulmuş, Türk dilinde ders kitapları hazırlanmış, Milli kütüphane oluşturulmuş, yer, köy, kasaba, nehir, dağ vs isimlendirmelerde Azerbaycan dili ve Tarihiyle ilintili isimler verilmiştir⁷⁵.

Pişeveri eğitim öğretim faaliyetlerine de büyük önem vermiştir. Köylerde 2000'den fazla, şehirlerde ise 500'e yakın ilk ve orta okul açmıştır⁷⁶. 400'e yakın okul tamir ya da inşa edilmiştir⁷⁷.

Bununla birlikte O, Güney Azerbaycan'ın muhtariyetini güçlendirmeye çalışırken Sovyet-İran anlaşması bütün planlarını alt üst etti. ABD'nin de baskısıyla imzalanan petrol anlaşmasına göre⁷⁸, Sovyet Birliklerinin İran arazisini terk etmesi 1946 Mayıs ayının ilk haftasında başlayacaktı. Azerbaycan'a muhtariyet verilmesi İran Anayasasına uygun olmadığı için İran'ın iç işi olarak kabul edilmişti. İran, Birge- İran Sovyet Şirketinin petrol imtiyazını kabul etmişti⁷⁹. Kuzey İran petrollerinin %51 hissesi Sovyetlere verilecekti⁸⁰.

Sovyet-İran Anlaşması Pişeveri ve hükümeti üzerine şok etkisi yapmıştır. Durumu öğrenmek isteyen Pişeveri 5 Nisan 1946'da Sovyet elçisi ile görüşmüştür. Sovyetler'i İran'ın petrol imtiyazı sözünü tutmayacağı hususunda uyarmıştır.

Bu arada Sovyet ordusu 1946 Mayıs ayının 10'una kadar İran topraklarını tamamen boşaltmıştır. Ruslar Azerbaycan Milli Hükümetine sorunlarını İran Hükümeti ile halletmeleri önerisinde bulunmuşlardır⁸¹. Bu öneri Pişeveri'yi son derece endişelendirmiştir. O, 1920 yılında kurulan Gilan Hükümeti'nin başına gelenleri hatırlamış, "*Devrimci dostlarımız o zaman da bizi kandırdılar ve o dönemdeki rejim hepimizi baskı altına aldı, yok etti, kurtulabilenler kendini ülke dışına attı. Şimdi de aynı şey yapılmaktadır. Bizi kendi kaderimizle başbaşa bırakıyorsunuz*" demiştir⁸².

İran Hükümeti Azerbaycan'a 22 Nisan 1946'da bir heyet göndermiştir. Heyet Başbakan Pişeveri tarafından kabul edilmiştir. Pişeveri bu görüşme sonucunda Tahran'da yapılacak görüşmelere katılmaya razı oldu⁸³.

Sovyet Büyükelçisi İ. Sadçikov'un 4 Mayıs tarihli raporuna göre Pişeveri Sovyet baskısı nedeni ile Tahran'a gitmeye razı olmuştur. "*Ben buraya kendi irademle gelmedim, gelmeye zorladılar... Beni Azerbaycan halkı önünde gözden düşürdüler... Önce bizi göklere çıkardınız, şimdi de uçurumdan yuvarlıyorsunuz*" demiştir⁸⁴.

29 Nisan 1946 günü Tahran'da görüşmeler başladı. Azerbaycan Heyetine Pişeveri başkanlık etti⁸⁵. 15 gün kadar görüşmeler neticesinde anlaşmaya varılamadığı için 13 Mayıs 1946 günü Azerbaycan heyeti Tebriz'e geri döndü.

⁷⁵ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 83-102.

⁷⁶ Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası".

⁷⁷ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 94.

⁷⁸ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, 20. baskı, Ankara, 2011, 261.

⁷⁹ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 111.

⁸⁰ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 1984, 424-426. Oral Sander anlaşmada Azerbaycan'a özerklik verileceği maddesinin de yar aldığını belirtir. Bkz. Sander, *Siyasi Tarih*, 261.

⁸¹ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 115, 120.

⁸² Ünal, *Azerbaycan Milli Hükümeti*, 121.

⁸³ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 121.

⁸⁴ Ünal, *Azerbaycan Milli Hükümeti*, 129.

⁸⁵ Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, 297-299.

Tahran görüşmeleri devam ederken Stalin'den Pişeveri'ye sitemkâr bir mektup geldi. Stalin mektubunda öncelikle İran Başbakanı Kıvamüssaltana'nın ıslahatlara taraftar demokrat bir kişi olduğunu, onunla görüşmelerin sürdürülmesini önermiştir. "*Sizi evvela göklere çıkardığımızı sonra uçuruma yuvarladığımızı söylemişsiniz*" diyerek Pişeveri'nin eleştirilerine sitem etmiştir. Onu İran'daki siyasi gelişmeleri sağlıklı değerlendirememekle suçlamıştır. Azerbaycan'ın bütün inkılap taleplerini gerçekleştirmek istediğini, fakat, mevcut şartların buna imkân vermediğini belirterek "*Siz şimdiki halde Lenin'i taklit etmek istiyorsunuz. Bu çok yahşi ve tarife layıktır. Fakat İran'da vaziyet hazırda tamamıyla başkadır*" demiştir. Stalin müttefik devletlerle yapılan anlaşmalar gereğince Rus ordusunu daha fazla İran'da tutamayacaklarını, böyle yapacak olurlarsa İngilizlerin ve Amerikalıların da Mısır, Suriye, Endonezya, Yunanistan, Çin ve İzlanda'daki askerlerini çıkarmayacaklarını söylemiştir. Bağirov da Stalin'i destekleyen bir mektup göndermiştir.⁸⁶

Öte yandan Tahran'da oturan muhalif Azerbaycanlılar İran Başbakanına Kıvamüssaltana'ya bir mektup göndererek İran hükümetinin Azerbaycanlıların bütün temsilcileriyle istişarede bulunmadan ADF ile anlaşma imzalamamasını istemişlerdir. Onlar Demokrat Partisi liderlerinin sadece kendi partilerini temsil ettiklerini ileri sürmüşlerdir.⁸⁷

Bu şartlarda görüşmelerin ikinci aşaması Tebriz'de gerçekleşti. Sovyet desteğini yanında göremeyen Pişeveri ılımlı davranmak zorunda kaldı. 11 Haziran'da başlayan görüşmeler neticesinde 14 Haziran 1946'da alınan kararların önemlileri şunlardır: 1. Azerbaycan'a azadlık ve medeni muhtariyet. 2. Eyalet ve vilayet encümenlerinin teşkili. 3. Tedrisatın Fars dili ile beraber Azerbaycan dilinde yapılması. 9. Seçim kanununda ıslahat yapılması, 11. Azerbaycan'dan gelen gelirin Azerbaycan'a sarf olunması, 12. Bütün demokratik devletlerle dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi. 13. Zülfikari/Dulkadirli kuvvetlerinin bölgede faaliyet göstermelerine izin verilmemesi kaydıyla Zencan'ın İran'a ait olduğunun kabulü.

Bu çerçevede 14 Haziran 1946 tarihinde Azerbaycan Milli Meclisi faaliyetlerine son verdi. Azerbaycan encümeni olarak çalışmaya başladı. Pişeveri aynı gün encümene başbakanlıktan istifa ettiğini bildirdi. Pişeveri'nin teklifi ile Selamulla Cavid Azerbaycan valiliğine aday gösterildi. Cavid valiliğinin onaylanmasını sağlamak amacıyla Tahran'a hareket etti. Beraberinde bir heyet de gönderildi. Heyet 1 Ağustos 1946'da Tahran'a ulaşmıştır. 14 Ağustos'a kadar merkezi hükümetin çeşitli makamları ile 12 görüşme gerçekleşmiştir. Bu görüşmelerde anlaşmaya varılamamıştır.⁸⁸

Öte yandan İran yönetimi Pişeveri ve taraftarları yüzünden millet meclisi seçimlerinin serbest bir şekilde yapılamayacağını gerekçe göstererek Güney Azerbaycan'da kontrolü sağlamaya çalıştı. Bu amaçla İran kuvvetleri 10 Aralık 1946 günü Azerbaycan'a girdi. 12 Aralık 1946 günü Tebriz İran ordusunun eline geçti. Pişeveri Sovyet Azerbaycan'ı topraklarına geçti.⁸⁹

Türk basınında Pişeveri'nin Rusya'ya iltica ettiğine dair ilk haberler 12 Aralık 1946 tarihinde yansımıştır. Pişeveri'nin Tebriz'den kayb olduğu, askeri müşavirleri ile birlikte Rusya'ya geçtiği bilgisi verilmiştir.⁹⁰ O'nun 11 Aralık gecesi Tebriz radyosunda halkı tek bir kişi kalıncaya kadar savaşa devam davet ettikten sonra taraftarlarıyla birlikte ortadan kaybolduğu

⁸⁶ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 125-130.

⁸⁷ *Aynı Tarihi*, Haziran 1946, 151, 253.

⁸⁸ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 127-134.

⁸⁹ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 87,

⁹⁰ *Son Posta*, 12 Aralık 1946, 1-3

bildirilmiştir⁹¹. 16 Aralık tarihli haberde Pişeveri ile diğer liderleri ve İran ordusundan kaçan subayları taşıyan 120 kamyonun Sovyet hududunu geçtiği bilgisi verilmiştir⁹².

Bu süreçte basınının Pişeveri hareketine bakışı tamamen olumsuzdur. Bir haberde İran Hükümetine meydan okuyan "*Pişeveri Çetesi'nin*" Kızılordu Azerbaycan'dan çekildikten sonra sadece blöfle Tebriz'de tutunabilmiş olduğu yorumu yapılmıştır⁹³. Bir köşe yazısında ise İran ordularının Tebriz'e girerek "*Sovyet ajanlarını*" kaçırmak zorunda bıraktığı ifadesi kullanılmıştır⁹⁴.

Buna karşılık basınında İran ordusunun Tebriz'e girmesinden ise övgü ile bahsedilmiştir. Tebriz halkının, şehre giren İran askerlerini omuzlarında taşıdıkları ve ellerinde İran bayrakları bulunduğu halde sokaklarda gösteriler yaptıkları belirtilmiştir⁹⁵. Halkın Tahran'da "*Yaşasın Azerbaycan, Yaşasın Şahımız*" diye bağırarak sokaklarda gösteriler yaptıkları duyurulmuştur⁹⁶. Bu olayın İran için büyük bir başarı olduğuna işaret edilerek "*İran toprakları bütünlüğüne kavuşmuş bulunuyor. Azerbaycan hâdisesinin nasıl çıktığını ve çıkarıldığını, bu bölge halkının ne gibi heveslere âlet edildiğini herkes biliyor. Bu hareketin başı olan Pişeveri, İran hududunu geçerek efendilerinin yanına kaçmıştır. Azerbaycan halkı da. yer yer ayaklanarak İran ordusuna yardım etmiş, Azerbaycan Demokrat partisi komitesi de Tebriz'i Tahrandan ayıranların bazı vatan hainleri olduğunu radyoda ilân etmiştir*" denilmiştir.

Ancak Türk basınında Şah Rıza Pehlevi'nin Azerbaycan Türklerini ezmeye çalışması, ana dillerini unutturma gayretlerine de dikkat çekilmiştir. Bu olaylar sırasında Türkiye kamuoyunun İran Hükümeti'nden yana tavır almış olduğu vurgulanarak bundan sonrası için "*Türk milleti, dost İran'ın Azerbaycan Türklerine karşı medeni milletler gibi hareket edeceğine emin bulunmaktadır*" temennisinde bulunulmuştur⁹⁷.

Öte yandan Pişeveri ömrünün kalan kısmını Sovyet Azerbaycanı'nda geçirmiştir. 11 Temmuz 1947 tarihinde bir araba kazası sonucu hayatını kaybetmiştir⁹⁸. Bazı yazarlara göre bu olay kaza değil Stalin'in emri ile gerçekleştirilen bir cinayettir⁹⁹. Zira, Pişeveri Gence yakınlarındaki Hacikend ormanında fedailerini eğitmekteydi. Onlarla Tebriz'e yürümek ve vatanını işgalden kurtarmak amacındaydı. Stalin ondan adamlarını dağıtmasını istemiştir. Pişeveri bu talebi reddetmiştir. Bu sebeple Şeki'ye giderken Yevlak şehri yakınlarında trafik kazası süsü verilerek öldürülmüştür¹⁰⁰.

Balaş Azeroğlu, "Piseveri'nin Mezarı Başında" adlı şiirinde "Heykelinin önüne bir çiçek koydum bir deste, Bir kucak şeh (çiy) töküldü mermer kebrinin üste" diyerek onu anmıştır¹⁰¹. Buna karşılık O'nun ölümü Türkiye'de hiçbir yankı uyandırmamıştır. Basında ne ölümünden bahsedilmiş ne de haber konusu yapılmıştır.

⁹¹ *Akşam*, No: 10111, 12 Aralık 1946, 1.

⁹² *Akşam*, No: 10115, 16 Aralık 1946, 1

⁹³ *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1946, 2.

⁹⁴ Necmeddin Sadak, "Sovyet Rusya Siyasetinin Değişmesi Bakımından İran Hâdiseleri", *Akşam*, No: 10114, 14 Aralık 1946, 1

⁹⁵ "Azerbaycan'da Son Durum", *Akşam*, No: 10112, 13 Aralık 1946, 1.

⁹⁶ "Azerbaycan Milli Kumandanı Yakalandı" *Akşam*, No: 10114, 14 Aralık 1946, 2

⁹⁷ "Komşuluk ve Dostluk Adına İran'da Duyulmasını Temenini Etdiğimiz Samimi Bir Ses", *Akşam*, No: 10112, 13 Aralık 1946, 1.

⁹⁸ Aygün Attar "İran Türkleri", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (2004), 56.

⁹⁹ Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 102-103.

¹⁰⁰ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 87.

¹⁰¹ Ali Kafkasyalı, "XIX. ve XX. Yüzyıl Siyasi ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansımaları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, (2006), 192-193.

2. Fikirleri*

2. 1. Mir Cafer Pişeveri'nin Gençlik Dönemi Fikirleri

Pişeveri'nin fikir adamı olarak ortaya çıkması 1918 yılından itibaren gazetelerde görüşlerini yazmaya başlamasıyla olmuştur. İlk yazısı 28 Şubat 1918 tarihli olup "*Maarife Hizmet Lazımdır*" başlığını taşımaktadır¹⁰².

O, Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilalından büyük oranda etkilenmiştir. Bu yüzden gençlik dönemi görüşleri ağırlıklı olarak Komünizm ve Bolşevizm merkezlidir. Bolşevik ihtilalı konu alan ve öven çok sayıda yazı kaleme almıştır. Bunlardan ilki 22 Aralık 1919 tarihli Hürriyet Gazetesinde yer alan "*Bugün*" başlıklı yazısında inkılabın Rusya'dan bütün dünyaya yayılacağını ve fakir emekçi sınıfının başarısı ile neticeleneceğini iddia etmiştir¹⁰³.

Pişeveri "*İran'da Komünist Fırkası*" başlıklı bir yazıda "*Biz İran komünistleri*" ifadesini kullanmıştır. Komünist Partisi aleyhinde yazı yazarların imat edilir kişiler olmadıklarının halk tarafından bilinmesi gerektiğini belirtmiştir. İran'da sınıflara dayalı İranlılık anlayışının Komünist Partisini iktidara taşıyacağını iddia etmiştir. Pişeveri "*İran gerek garb müstemlekeçilerinin siyaseti altından çıksın. İran Fukarayı kasibesi gerek şahlar, hanlar, mülkedarlar müftehorlar tahtı fişarından azad olsun. İran komünist partiyasında inkılabı aparmak, inkılab fikrinin kuvveden file gelmesine çalışmağa layık olmayan bir pare şahıslar da vardır ki. Bugün onların düşüncesiz işlemeleleri ile hiçbir kes fırkayı lekelendirmeye hakları yoktur. Bunların önu alınmalıdır*" demiştir...¹⁰⁴

Bununla birlikte Pişeveri emperyalizmin merkezi olarak gördüğü İngiltere'yi hedef alan yazılar kaleme almıştır. Bunun bir nedeni de İngiltere'nin İran üzerinde giderek artan bir şekilde nüfuz sahibi olmasıdır. O, "*İran'da İslahat*" başlıklı yazılarında ülkesindeki İngiliz nüfuzuna işaret ederek ıslahat diye kamuoyuna aktarılanların aldatmacadan ibaret olduğunu yazmıştır. O'na göre İran'ın bu günkü idare tarzı halkın çoğunluğunu teşkil eden sınıfların ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır. Bu "*köhne*" yönetim tarzını mahv etmek ve ortadan kaldırmak gerekir¹⁰⁵.

Pişeveri batı dünyasının kapitalistlerini can düşmanı, İran mülkedarlarını (toprak ağalarını) da düşman olarak değerlendirmiştir. Ona göre İngiltere'nin dünya daki istibdadını yıkmalıdır. Bunun yanında İran'da İngiliz nüfuzunun artmasına yol açan İran hanlarını da ezip yok etmelidir. Verilen mücadele temelde millî değil sınıftır. Avrupa kapitalizmi İran'ı sınıftı ticaret açısından esaret altına almak istemektedirler. Bu sebeple Rusya proleteryası ile ittifak yapmalıdır¹⁰⁶.

Pişeveri'nin yazılarından hareketle onun materyalist görüşe sahip olduğunu anlamak mümkündür. Ona göre Bolşevik ihtilalı neticesinde ecirlik (ücret, sevap) devresi sone ermiş, komina devresine girilmiştir. Elbette ki bir devirden diğer bir devire geçmekten ötürü birçok engellerle karşılaşılacaktır. Bu engelleri ortadan kaldırmak için güçlü durmak ve sebat etmek gerekir. Başarı yorulmak bilmeyen işçiler sayesinde elde edilecektir. O, "*Mürteciler ne derlerse*

* Makalenin bu bölümü 5. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresinde sunulan "20. Yüzyıl Güney Azerbaycan Fikir Adamlarından Mir Cafer Pişeveri'nin Fikirleri" başlıklı bildirinin yeniden düzenlenmiş hâlidir. Bu bildirinin tam metni için Bak. Sadık Sarısan, "20. Yüzyıl Güney Azerbaycan Fikir Adamlarından Mir Cafer Pişeveri'nin Fikirleri", 5. Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Hatay 2019, s.88-107.

¹⁰² Pişeveri Seçilmiş Eserleri, 25.

¹⁰³ Pişeveri Seçilmiş Eserleri,78.

¹⁰⁴ Komünist, No. 78, 17 Ekim 1920 naklen Pişeveri Seçilmiş Eserleri,135-137.

¹⁰⁵ Hürriyet, No: 56,17 Mart 1920 naklen Pişeveri Seçilmiş Eserleri,106-107.

¹⁰⁶ Hürriyet, No: 60, 26 Mart 1920 naklen Pişeveri Seçilmiş Eserleri, 112-114.

desinler biz materyalist daha doğrusu hakikatçi her bir şeyi tabiat kanununa muvafık gören siyaset ve iktisat alimlerinin keşfiyât-ı akilanelerine mutekid (inanana) olub edvarın tagyiri icbarı olduğunu ecirlik devrinin mabadı kollektivizm devri geldiğini yakın etmiştik. Bu itikad dahi bir hayalden değil aşikâr bir hakikatten mütevelliddir" demiştir.

Pişeveri "*Dünya İnkılabı*" başlıklı yazısında materyalist ve hakikatçi, tabiat kanunlarının varlığına, siyaset ve iktisat alimlerinin yaptıkları keşiflere inandığını belirterek ecirlik devrinin sonunda kollektivizm devrinin geleceğini belirtmiştir.¹⁰⁷ O bu görüşleri ile aslında Materyalist tarih felsefesini kabul ettiğini göstermiştir¹⁰⁸.

Pişeveri gençlik yıllarında özel mülkiyete de karşıdır. Ona göre herkesin topraktan, sudan eşit bir şekilde istifade etmeye hakkı vardır. Birilerine verilen imtiyazlardan dolayı insanlık mahvolmaktadır. Şahsi malikiyeti ortadan kaldırmak gerekir. Zira bundan sonra ne fakir ne de ağa olmamalıdır.¹⁰⁹ O, "*Yoldaş men faaleyim, zahmetkeşim, özüm de çok işleyib azirim*" demiştir¹¹⁰. Buna rağmen bir yazısında Bolşevizmin sınıf egemenliği anlayışını da eleştirmiştir. O, "*Men de zahmetkeş sınıfın ağalığı değil bütün insanıyetin bir hukuka malik olmasını isteyirim*" diyerek insanlığın eşitliğini savunmuştur.¹¹¹

Pişeveri yazılarında İran ulemasını da eleştirmiştir. Ona göre ulema menfaat kaygısı ile hareket etmiş ve dini değerleri para ile değiştirmiştir. Önceden İslam ülkesine küffar ayak basınca cihat için fetva veren ulema bu defa İran'da İngilizlere itaat edilmesi için fetva vermiştir. İngilizlere karşı gelenlerin müfteri olacağını ilan etmişlerdir. Bu durum onlara güvenilemeyeceğinin kesin bir delilidir.¹¹²

O yazılarında İran toplumunun cehaletine ve vurdum duymazlığına da tepki göstermiştir. "*İstiare yol verse hareket ederiz. Yol vermezse kıyamet kopsun yerimizden kımıldamayız*" anlayışını eleştirmiştir¹¹³.

Pişeveri "*Muharrem ayında Kişi Gerek Ne Etsin*" başlıklı bir yazısında Şiilerin cahilliği ve gösterişçiliğini gündeme taşımış ve kendince hicvetmiştir. O'na göre Muharrem ayında kendisine zincirle acı verenlerin ve başlarını yaranların amacı Müslüman bayanların rağbetini kazanmaktır. Öz ailesinin maaşından kesip mersiyehanlara şarlatanlık pulu verenlerin amacı merhum atası ve merhume annesi için kasırlar, huriler satın almaktır¹¹⁴.

Pişeveri 1920'li yıllarda İran'da da inkılap beklentisine girmiştir. O'nun değerlendirmelerine göre İran'da topraklar bir yığın beyler ve hanların elindedir. Köylüler bir arşın ziraat toprağına dahi sahip değildirlere. Köylülerin bu işler acısı durumu kendilerine yeterince anlatılabilirse onların da harekete geçmeleri sağlanabilir¹¹⁵.

20 Şubat 1920 tarihli bir yazısında da İran halkının ancak bir inkılap ile özgürleşip ilerleyebileceğini dile getirmiştir¹¹⁶. İran'ın muhtaç olduğu ıslahatı hayata geçirecek olanın İran

¹⁰⁷ *Hürriyet*, No: 61, 30 Mart 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 115-116.

¹⁰⁸ Materyalist tarih felsefesi hakkında geniş bilgi için bkz. Çiğdem Yurdakul, "Marx'ın Tarih Anlayışı: tarihsel Materyalizm" *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 1/ 3, (2019), 1-19

¹⁰⁹ *Kızıl Kalem*, No: 45, Mart 1924 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 527-531.

¹¹⁰ *Hürriyet*, No: 10, 29 Eylül 1919 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 554- 555.

¹¹¹ *Meş'al*, No: 4, 3 Aralık 1919 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 572.

¹¹² *Hürriyet*, No: 27, 30 Ekim 1919 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 561-562.

¹¹³ *Hürriyet*, No: 35, 3 Aralık 1919 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 567-569.

¹¹⁴ *Teykan* (Kendici gazetesinin ilavesi), No: 52, Ağustos 1924 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 578.

¹¹⁵ *Hürriyet*, No: 76, 21 Mayıs 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 130-132.

¹¹⁶ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 93-94.

işçileri olduğunu, malik, hâkim yahut müftehorlardan (beleşçiler) bir şey beklenemeyeceğini ifade etmiştir¹¹⁷.

Pişeveri 15 Mart 1920 tarihli bir başka yazında da Rus inkılabının dünyanın her yerinde fukara hakimiyeti ve komünizm fikrini uyandırmış olduğunu iddia etmiştir. İnkılabın yıldırım hızıyla büyüyüp kapitalizm-emperyalizm kalesini kuşattığını belirterek "*O kalenin yıkılacağına katıyyen iman etmelidir*" demiştir¹¹⁸.

Pişeveri kadınların da inkılap mücadelesine katılmaları gerektiği düşüncesindedir. Yoldaş gazetesinin 11 Mart 1920 tarihli nüshasında yer alan "*Zahmetkeş Kadın Yoldaşlar*" başlıklı yazısı önemlidir. O, bu yazıda genç işçiler ittifakının kadınlar şubesine Müslüman bayanların üye olmalarından duyduğu memnuniyeti dile getirerek "*Bundan sonra bizde dahi ictimai hayat düzelecek biz dahi evimizde bekar vakitlerimizi kadın yoldaşlarımız ile beraber siyasi sohbetlerle geçireceğiz*" ifadesini kullanmıştır¹¹⁹.

Öte yandan Pişeveri komünist ihtilal için Rusya'nın desteğine ihtiyaç olduğu düşüncesinde idi. O, bir yazısında işçi emekçi sınıfı için Rusya'nın önemine işaret ederek "*Rusya dünya faalelerine dünya fealaleri de Rusya'ya lazımdır*" demiştir.¹²⁰

Ona göre Azerbaycan'da Müsavat Hükümeti yıkıldıktan sonra İran'da da inkılap beklemek gerekir. Çünkü Azerbaycan İran'ın ve doğu ülkelerinin inkılap geçididir. Nitekim Enzeli, Astara kırmızı koşunlar tarafından işgal edilmiş ve İngilizler bölgeden firar etmişlerdir. İngilizlerin İran'ı tamamıyla tahliye etmeleri ihtimali vardır.

İran'ın proleter sınıfı Avrupa sermayedarlarından ziyade İran muhtekir (vurguncu) ve mülkedarlarından (varlıklılar) baskı görmektedir. Bu noktada dayanılacak güç Rus kızıl ordusudur. Rusya dünya mazlumlarının kurtuluşu için çalışmayı taahhüt etmiştir. Pişeveri "*Ey İran zahmetkeşleri gelin giderek. Öz ülkemize hâkim olub öz ziraat yerlerimizi mülkedarlardan alak*" demiştir.¹²¹

2. 2. Türkiye, Azerbaycan ve Kafkaslardaki Siyasi Gelişmelere Bakışı

Pişeveri Birinci Dünya Savaşı sonlarında Bakü'yü ele geçiren Türkleri yerli hükümet yaratamadıkları gerekçesiyle eleştirmiştir. Ona göre şehrin mukadderatı yalnız askeri kumandanın eline verilmiştir. Türklerin işgali döneminde şehirde hiçbir farklı fikre ve siyasi faaliyete izin verilmemiştir. Türk ordusu Bakü'yü boşalttıktan sonra Müsavat Hükümeti yönetimi ele almıştır. İngiliz donanması ve birlikleri de şehre gelmiştir. İngiltere ordularının Bakü'ye gelmesi ile şehirde siyasi hayat yeniden başlamakla beraber İngilizler Müsavat Hükümetini himaye etmişlerdir.

Pişeveri Müsavat yönetiminin zaman geçtikçe daha fazla irtica tarafına yöneldiğini iddia etmiştir. Demokrat fırkaları ve teşkilatları baskı altına almağa çalıştığı, cihangirlik hülyasına kapılarak Türk ve Fars meselelerini ortaya attığı eleştirisini getirmiştir. İran arazisinde Azerbaycanlıların yaşadığı mıntıklar kendi toprağı kabul ederek İran Devleti ile sorun yaşadığı görüşüne yer vermiştir¹²².

¹¹⁷ *Hürriyet*, No: 57, 19 Mart 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 108-109.

¹¹⁸ *Hürriyet*, No: 55, 15 Mart 1920. naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 104-105.

¹¹⁹ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 102-103.

¹²⁰ *Komünist*, No: 14, 19 Mayıs 1920. naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 129-130.

¹²¹ *Azerbaycan*, (Azerbaycan Muvakkat Harbi İnkılab Komitesinin İhbarı), No: 3, 23 Mayıs 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 133-134.

¹²² *Azer*, 6 Azer 1323/ 27 Kasım 1944 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 399-403.

Öte yandan Pişeveri Kafkasya'daki Ermeni-Azeri çatışmalarının sorumlusunun Taşnak ve Müsavat partileri olduğu görüşündedir. Ona göre bu partiler ülkelerinde milli ve dini taassubu harekete geçirerek ayakta kalmaya çalışmışlardır. Ermenistan Hükümeti Kazak, Ordubad taraflarında Azerbaycan köylülerine tecavüz eden silahlı kuvvetlerine izin vermiştir. Buna karşılık Azerbaycan Hükümeti de Karabağ'da Ermenileri düzenli ordu ile kırmaktadır. Bu ülkelerde yapılması gereken Taşnak ile Müsavat partilerine karşı mücadele etmektir. Emperyalist güçler Tiflis'de bir konferans gerçekleştirerek Taşnak ve Müsavat fırkaları arasında barış ve iş birliği sağlamaya çalışıyorlar. Buna engel olmalıdır¹²³.

Bu anlamda Pişeveri Rus ordusunun Azerbaycan'daki Müsavat iktidarını devirmek üzere harekete geçmesini sevinçle karşılamıştır. O, Azerbaycan halkının, köylülerin ve askerlerin arasında Rusya'ya yardım edecek inkılapçı kuvvetlerin bulunduğu iddiasındadır. Azerbaycan'da Bolşeviklere karşı çıkanları şahsi menfaatlerini korumak isteyenler olarak değerlendirmiştir. Ona göre söz konusu menfaat çevreleri menfi propagandalar yaparak halkı kandırmaya çalışmaktadırlar. Bolşevik kuvvetlerinin Ruslar ve Ermenilerden oluştuğunu, Azerbaycan'ın istiklalini ortadan kaldırmaya çalıştıklarını propaganda etmektedirler. Yapılması gereken Azerbaycan hükümetinin derhal iktidarı Bolşeviklere bırakmasıdır. Servet sahiplerinin de servetlerinden vaz geçip işçi- köylü şurasının toplanmasına katkı sağlamaları gerekir¹²⁴.

Pişeveri, bilahare Azerbaycan'da Müsavat iktidarının devrilmesinden de büyük mutluluk duymuştur. Bu ülkede Bolşevikler hâkim olduktan sonra "*Yaşasın Müstakil Azerbaycan Şurayı Hükümeti*" başlıklı bir yazı kaleme almıştır. O, bütün dünya da emekçi sınıfının hakimiyetinin kurulacağını iddia ederek "*inkılapçı kırmızı Azerbaycan*", "*Yaşasın Azerbaycan fukarayı kesibesi, yaşasın kırmızı ordu*" sloganları ile yeni yönetime destek olmuştur¹²⁵.

Pişeveri Azerbaycan'da Bolşevik iktidarına karşı canlı tutulmaya çalışılan muhalefet hareketini ise şiddetle eleştirmiştir. O, Müsavatçılar, İttihatçılar ve Taşnaklar tarafından fitne fesat yayılarak karışıklık çıkarılmaya çalışıldığını iddia etmiştir. Muhaliflere "*İmdi nahakk yere zahmet çekmek lazım değildir. İnsan gibi işleyin başka çareniz yoktur. Aksi takdirde Sosyalizm inkılabı sizi ezip mahvedecektir*" şeklinde hitap etmiştir.

Pişeveri, Azerbaycan'ın ünlü Bolşevik lideri Neriman Nerimanofun Bakü'ye dönüşü nedeni ile de bir yazı kaleme almıştır. O'nun ifadesine göre Nerimanof, Bakü'yü terk etmek mecburiyetinde kalınca Azerbaycan Türk komünistleri muallimsiz kalmışlardır. Nerimanofun dönmesiyle yalnız Azerbaycan değil bütün şark alemine yeni ışık, yeni ruh gelmiştir. O, yazısını "*Yaşa kırmızı Azerbaycan, yaşa İslam fukarayı kesibesi*" cümlesi ile tamamlamıştır¹²⁶.

Diğer taraftan Pişeveri Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi'ni Türkiye zahmetkeşlerinin (emekçiler) direniş mücadelesi olarak değerlendirmiştir. Ona göre İran'da ve Azerbaycan'daki emekçiler de kırmızı bayrak altına toplanmalı batı kapitalizmini ezmeye çalışan Rusya ve Türkiye kuvvetlerine iltihak etmelidir.

Batum'un Gürcistan'daki Menşeviklerin kontrolüne geçmesini ise eleştirmiştir. Ona göre Batum İstanbul, Boğazlar ve şark meselesi ile birlikte ele alınmalıdır. Zira Batum'daki bu gelişmeler bölgeye felaket, ölüm ve esaret getirecektir. Bu felaketin önlenmesi için mutlaka kırmızı bayrağa iltica etmeli ve ona sarılmalıdır. Bundan başka çare yoktur¹²⁷.

¹²³ *Hürriyet*, No: 67,22 Nisan 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*,120-122.

¹²⁴ *Hürriyet*, No: 62, 2 Nisan 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*,117-119.

¹²⁵ *Hürriyet*, No: 69, 30 Nisan 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*,123-124.

¹²⁶ *Komünist*, No: 13, 17 Mayıs 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 125-127.

¹²⁷ *Hürriyet*, No: 56, 17 Mart 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*,110-111.

Pişeveri Türkiye'deki inkılapların Rıza Şah tarafından taklit edilmesini ise eleştirmiştir. O, bu hususta "*Körü körüne surette taklit ederek giyimleri değişmek, kadınların zorla çarşaflarını çıkarmak*" ifadesini kullanmıştır. Ayrıca O, Rıza Şahı başarısız bulmuştur. O'nun başkalarının bir yıl içinde hayata geçirdiklerini yirmi bir yılda uygulamaya koyamadığı eleştirisinde bulunmuştur. Tahran'da artan lüks otomobil sayısının artışının kalkınmaya değil, israfa işaret ettiği görüşünü öne sürmüştür¹²⁸.

2.3. Azerbaycan Demokrat Fırkası ve Azerbaycan Milli Hükümeti Dönemi Fikirleri

Pişeveri'nin hapisten çıktıktan sonraki fikirleri öncekine nazaran farklılıklar göstermektedir. Zamanla O'nun düşünceleri olgunlaşmış komünizm fikrinin yerini İranlılık ve Azerbaycanlılık almıştır. Azerbaycanlı kimliğini temel alan modern bir devlet kurulmasını amaçlamıştır. Bu sebeple 1940'lı yıllardaki yazıları ağırlıklı olarak Azerbaycan muhtariyetini elde etme çabaları ve mücadeleleri ile ilgilidir.

O'na göre Azerbaycan'ın geri kalmasının tek sebebi Tahran politikalarıdır. Tahran yönetimi Azerbaycan halkının ana dilinde okuyup yazmasını engellemiş, Tebriz'in dünya ile iktisadi ve ticari bağlarını keserek halkın maddi olarak fakirleşmesine yol açmıştır. ADF Azerbaycan'daki bu makus kadere son verecektir. Zira ADF öz şiarını halkın sinesinde alevlenen otlardan almıştır¹²⁹.

O, başka bir yazısında İran'ın sanayileşememesinin yarattığı sıkıntılara ve geri kalmışlığa işaret etmiştir. Ona göre İran'ın "*hayretengiz ve azameli sanayii ülkeleri*" karşısında rekabet etmesi mümkün değildir. Buralarda yoksulların acı sesi İran'da olduğu gibi ayyuka çıkmamıştır. Onların hükümetleri sadakat ve samimiyetleri ile halkın bütün tabakalarının güvenini kazanabilmişlerdir. Devlet başkanları toprak almak, şahsi kazanç elde etmek, zulm ve tecavüzkarlık yapmak fikrinde değillerdir¹³⁰.

"*Biz Ne Diyrik Millet ne İstiyir*" başlıklı bir yazıda altı aylık seçim yarışının kendisine halkı yakından tanıma imkanını verdiğini ifade etmiştir. Seçim çalışmaları sırasında Tebriz ahalisinin bütün tabakaları ile tanışma imkânı bulduğuna söylemiştir. O, her yere gittiğini, zenginlerin gösterişli evlerine, köylülerin dahmalarına (harabe), faalelerin menzillerine (evleri) misafir olduğunu belirtmiştir. Kalpağını önüne koyup fikirleştirdiğini, halktan uzaklaşmış olduklarını gerçeği ile karşılaştığını itiraf ederek şunları söylemiştir: "*Men ister istemez itiraf etmeliyim ki cemiyete yol göstermek ve rehberlik etmek iddiasında olan bizler onu yahşi tanımamış, onun ihtiyaçlarına istek ve arzularına yahşi beled olmamışık. Devlet ve meclis gibi matbuatın da katıyyen milletle düzgün rabıtası yoktur. Tahran'dan hariçteki vaziyetten haberimiz yoktur. Sanki biz hususi bir kürede İran'ın esas kitleleri de ayrı bir kürede yaşıyır*".

Ona göre halk ile hiçbir bağı kalmamış olan aydınların millete rehberlik etmesi beklenmemelidir. Ülkenin hâkimi ve gerçek idarecileri aydınlar değil millet olmalıdır. Halk siyasilerin uzun programları ve partilerin meramnameleriyle ilgilenmemektedir. Gündelik ihtiyaçları ve yaşayışı dahilinde meselelere bakmaktadır. Kanunlar köylerde uygulanmamaktadır. Köylülerin mukadderatı jandarmaların, bahşdarların, hempaların ve kend hüdaların elindedir. Şehirli de kanunun koruyuculuğundan istifade edememektedir.

¹²⁸ Dad, 3 Azer 1321/ 24 Kasım 1942 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 519-524.

¹²⁹ *Azerbaycan*, No: 6, 27 Şehriver 1324/ 18 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 225-226.

¹³⁰ Kendili, No: 1-2, 1-2 Hordad 1322/ 23-24 Mayıs 1943 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 192-195.

Pişeveri "*Gazetelerde hamımız alakasız yazırık. Hamımız suni ve gayri tabii danışırık*" diyerek kendisinin de bugüne kadar halktan kopuk yaşamış olduğunu itiraf etmiştir. O, ilk fırsatta milleti terbiye etmek, onu öz hukukuyla tanıştırmak lazım geldiğini ifade etmiştir¹³¹.

O yazılarında İran'daki kötü yönetim nedeni ile yurt dışına göçlere de değinmiştir. İran merkezi yönetiminin ve onun şehirlerdeki valilerinin zulmünden kurtulmak için İran halkının öz vatanlarından kaçıp İstanbul'a, Kafkasya'ya hatta Afganistan'a sığındıklarına dikkati çekmiştir¹³².

Bu sebeplerden dolayı Azerbaycan'da kanun egemenliğini hâkim kılmayı amaçlamıştır. Halkın mahkemelerden ve kanunlardan eşit surette faydalanmasını temin etmeyi temel prensip kabul etmiştir. Halkın arasında çıkarılan ihtilafları ortadan kaldırmak için güçlü bir hukuk sistemi vücuda getirilmesi gerektiği görüşündedir¹³³.

Pişeveri İran'da Türkçe yasağına son verilmesini ısrarla dile getirmiştir. Azerbaycan halkının Fars dilinde yazılan gazeteleri anlamadığını, Maarifi kökünden düzeltmek ve halkın hakiki ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmak lazım geldiğini belirtmiştir.¹³⁴ "*Azerbaycanlı Faris değil ve özüne mahsus dili var. Zor ile de onu Faris eylemek olmaz*" demiştir¹³⁵. O "*Ruznamemizin Dili*" başlıklı bir yazısında Azerbaycan dilini güçlendirmeden bahsederek "*Biz onu ana sütü ile emip tanımızın ruhnevaz (ruhu yakalayan) havası ile teneffüs etmişik*" demiştir¹³⁶.

Bu dönemde Pişeveri'nin sınıf merkezli bakış açısını tamamen değiştirmiş olduğu görülmektedir. Bütün sosyal tabakalara eşit mesafede olan bir anlayışa bürünmüştür. Bunun en önemli sebebinin İran Azerbaycan'ında komünist fikirlerle bir başarı elde etmenin mümkün olmadığını görmüş olmasıdır. O "*Biz milli azadlığı temin etmek için herkesin fedakarlığını talep ederik. Malik, raiyyet, erbab, kargir hepsi Azerbaycan'ın terakki ve saadeti yolunda bu fedakarlığı göstermelidir. Biz arada çıkan ihtilafları seziş yolu ile halletmek istiyoruz. Kim azadlık ve terakkiye muhalefet ederse o milletimizin gaddar düşmanıdır. Kim emniyeti ihlal edib halk arasına nifak salırsa hangi tabakadan olursa olsun o halk arasından ihrac olunub ictimai hukukdan ihrac olunacaktır*" demiştir.¹³⁷

Pişeveri İran'daki en önemli sorunlardan birisinin yolsuzluk olduğunu biliyordu. Bu sebeple Azerbaycan Milli Hükümeti'nde asla yolsuzluğa müsaade etmeme kararındaydı. "*Büyük Belalardan Biri*" başlıklı yazısını yolsuzlukla mücadele amacıyla kaleme almıştır. O, yazısında "*Bizim akidemize göre iradgirtler (aşırmaq) (yolsuzluk) ve ayıbular halka töhmet atan adamlar en gaddar müstebitlerden zararlıdır*" ifadesini kullanmıştır¹³⁸.

Pişeveri'nin bu dönemde ısrarla üzerinde durduğu konulardan birisi de Azerbaycan'ın muhtariyeti ve azatlığıdır. O'nun "*İki Yol Ayrıcında*" başlıklı yazısında yol ayrımına gelindiği ve karar verme zorunluluğunun ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Yazıda Azerbaycan'ın öz işlerini idare etmeye kadir olduğu, eğer Tahran hokkabazları azatlığı mahvetmeye devam ederlerse bir adım daha atarak tamamıyla Tahran ile bağı koparmaya mecbur kalacakları tehdidinde bulunulmuştur. Pişeveri "*Tahran Hükümeti bilsin ki iki yol ayrımına dayanmıştır. Azerbaycan öz*

¹³¹ *Ajir*, No: 150-155, 21 Hordad 1323/ 11 Haziran 1944 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 196-203.

¹³² *Azerbaycan*, 10 Aban 1324/ 1 Kasım 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 328-329.

¹³³ *Azerbaycan*, No: 4, 25 Şehriver 1324/ 16 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 221-222.

¹³⁴ *Ajir*, No: 150-155, 21 Hordad 1323/ 11 Haziran 1944 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 196-203.

¹³⁵ *Azerbaycan*, 22 Bahman 1324/ 11 Şubat 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 336-339.

¹³⁶ *Azerbaycan*, No: 2, 14 Şehriver 1324/ 5 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 214.

¹³⁷ *Azerbaycan*, No: 6, 27 Şehriver 1324/ 18 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 223-224.

¹³⁸ *Azerbaycan*, No: 2, 17 Şehriver 1324/ 8 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 211-212.

yolunu intihab etmiştir. Azadlık ve demokrasi usulüne doğru gidecektir. Eğer Tahran irtica yolunu intihab ederse hüda hafız buyurub Azerbaycansız yoluna devam etsin. Budur bizim ahir sözüümüz" demiştir¹³⁹.

Pişeveri azatlık için eyalet encümenlerine büyük önem vermiş ve bu encümenleri muhtariyetin garantisi olarak görmüştür. Bu sebeple "*Eyalet Encümeni*" başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Bu yazısında "*Eyalet encümeni bizim kanunu hakikimizdir. Azerbaycanlılar onu silah gücü ve kurbanlıklar vermekle kazanmışlardır. Biz onu teşkil etmek için hiçbir kuvveden icaze almağa mecbur değiliz*" demiştir.

Ona göre dünya da bütün medeni milletler milliyet azatlığı prensibini kabul etmişlerdir. Atlantik Sözleşmesi'nde de bütün milletlerin mukadderatlarını tayin etmek, dillerini kullanabilmek, milli medeniyetlerini korumak gibi haklar onaylanmıştır. Azerbaycan milleti dünyanın en kadim ve medeni halklarından birisi olup üç bin yıllık parlak bir tarihe sahiptir. Ancak Azerbaycan halkı çürümüş faşizmin taraftarı Tahran yönetimi yüzünden ana dillerinde eğitim öğretim hakkından mahrum kalmışlar. Öz varlığını ADF'de gören Azerbaycan halkı artık bu zulümlere son verecektir. Anayasa gereğince vilayet ve eyalet encümenlerini oluşturarak muhtariyetini ele alacaktır¹⁴⁰.

Pişeveri, özgürlüğün oluşturulan teşkilatlar vasıtasıyla korunması gerektiğine de dikkati çekmiştir. Komünizmin büyümesi ve güçlenmesinin Azerbaycan'ın azadlığının garantisi olabileceğini belirtmiştir. Ancak, ona göre Azerbaycan geleceği için sadece Rusya'ya ve komünizme güvenmemelidir. Azatlığın garantisi eyalet encümeni olacaktır. Bu encümen demokrasi yöntemiyle halk tarafından seçilecektir. Bütün devlet yönetimi ve teşkilatı ona tabi olacaktır. Onun emirlerini uygulamaya mecburdurlar¹⁴¹.

Pişeveri Rus ordularının İran'a girmesiyle Azerbaycan halkının eline büyük bir fırsat geçtiği görüşündedir. Ona göre bundan istifade etmemek cinayettir. Bu defa Azerbaycan'ı kimse kandıramayacaktır. Geçmişteki hatalar tekrar edilmeyecektir. Eğer Serdarı Milli Tahran'a inanmasaydı, Şeyh Muhammed Hıyabani "*hain, yalancı ve bin yüzlü müşavirlerinin*" sözlerine ehemmiyet vermeseydi şimdiye dek Azerbaycan belki bütün dünyanın "*en müterakki, en demokrat*" ülkelerinden biri olmuştu¹⁴².

O, "*Sağrılar İşitsin Körler de Görsün*" başlıklı yazısında Azerbaycan'ın özgürlük hususundaki kararlılığına bir kez daha işaret etmiştir. Hali hazırda bu bölgede kanun ve adaletin mevcut olmadığı eleştirisini getirmiştir. Azerbaycan'ın halkının kendi kendini yönetme kararında olduğunu, ADF bayrağı altında toplanarak zulüm ve esarete son vereceğini belirtmiştir¹⁴³.

O'nun düşüncesine göre tarım, tabii kaynaklar açısından çok zengin olup Coğrafi açıdan ticaret yolları üstünde bulunan Azerbaycan'ın¹⁴⁴ serveti mahallinde kalmalı, Azerbaycan halkının ihtiyaçları için sarf olunmalıdır¹⁴⁵.

Pişeveri "*Şehirler Meselesi*" başlıklı yazısında Azerbaycan şehirlerini abad etmenin esas politikaları olduğunu belirtmiştir. O, ilgisizlik yüzünden harabeye dönen Tebriz'in nüfusunun 700.000'den 200.000'e düştüğünü bildirmiştir. Pişeveri sanayiye de önem vereceklerini,

¹³⁹ Azerbaycan, No: 1, 14 Şehriver 1324/ 5 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 209-210.

¹⁴⁰ Azerbaycan, No: 3, 21 Şehriver 1324/ 12 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 216-217.

¹⁴¹ Azerbaycan, No: 2, 17 Şehriver 1324/ 8 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 213.

¹⁴² Azerbaycan, No: 3, 21 Şehriver 1324/ 12 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 218-220.

¹⁴³ Azerbaycan, 23 Aban 1324/ 14 Kasım 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 287-288.

¹⁴⁴ Azerbaycan, 22 Bahman 1324/ 11 Şubat 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 336-339.

¹⁴⁵ Azerbaycan, 17 Aban 1324/ 8 Kasım 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 283-284.

sanayileşmeyi destekleyeceklerini, devletin de fabrika açarak sanayileşmeye katkı sağlayacağını, özel teşebbüsün fabrika açmasına da destek olacağını açıklamıştır. Devlet gelirlerinin nüfus oranlarına göre adaletli bir şekilde harcanacağını ifade etmiştir.¹⁴⁶

O, İran'dan hiçbir şekilde ayrılmak istemediklerini, İran meşrutiyet rejimine samimi olarak bağlı olduklarını belirtmiştir. Ancak, özerk idareden asla vazgeçmeyeceklerini, hiç bir tehdide kulak asmayarak azatlık uğrunda sonuna kadar mücadele etmeye ant içtiklerini söylemiştir¹⁴⁷. Pişeveri Tebriz'deki encümen faaliyete geçtikten sonra Tahran'ın bu bölgeden keyfine göre vergi toplayamayacağını, encümenin onayı olmadan vergi vermeyeceklerini ilan etmiştir¹⁴⁸.

Pişeveri "*Daldan Atılan Taş Topuğa Değer*" başlıklı yazısında da İran'ın istiklal ve tamamiyetine bağlı olduklarını defalarca tekrar ettiklerini, Tahran hükümetinin Azerbaycan'a yönelik olumsuz davranışlarında herhangi bir değişiklik olmadığını belirtmiştir. O, "*İş böyle giderse biz tamamiyle ayrılmış müstakil bir devlet teşkil etmeye mecbur olacağız. Ayrı çare yoktur. ...Sizinki siz de bizimki biz de yakamızdan el çekib koyun. Bildiğiniz gibi öz evimizi idare edek*" diyerek Tahran'ı uyarmıştır¹⁴⁹.

Pişeveri bir başka yazısında İran Hükümeti'nin Azerbaycan'daki muhtar idareyi tanımadığını ilan etmesinin Tebriz radyosunda duyurulması üzerine Azerbaycan halkının heyecana kapılarak kendilerinden silah talep ettiğini açıklamıştır. ADF mensuplarının, devlet işçilerinin, Azerbaycan askeri birliklerinin partinin ve devletin emrini beklediklerini belirtmiştir. On dakikada Tebriz'de firka, devlet, fedai, koşun destelerinin muntazam bir makine gibi harekete geçme becerisini gösterdiğinden övgü ile bahsetmiştir¹⁵⁰.

O, Azerbaycan Milli Meclisi'nin açılması münasebetiyle yazdığı bir yazıda bu meclisin taze bir devlet yaratmak ve milli muhtariyeti bina etmek gibi ağır ve önemli görevleri olduğunu bildirmiştir. Meclisten çıkarılacak kararların basınında desteğiyle halka anlatılması ve benimsetilmesinin önemi üzerinde durmuştur. Azerbaycan'ın bütün dünyaya kendi kendisini idare etmeye layık olduğunu ispat etmek mecburiyetinde olduğunu bilinmesini istemiştir¹⁵¹.

Pişeveri'ye göre genç nesillere milli bilinç kazandırılmasında milli kahramanların tanıtımı önemlidir. Bu sebeple O, Settar Han'ın kabri başında gerçekleştirilen mitingde yaptığı konuşmada 30 yıllık siyasi tecrübelerinden bahsetmiştir. Azatlık için en büyük tehlikenin nifak olduğuna dikkati çekmiştir. Cengel hareketinin bu yüzden kötü bir son yaşadığını, Mirza Küçük Han'ın tek başına bırakıldığını ve amcaoğlu Haydar Han tarafından öldürüldüğünü, kesilmiş başının sokaklarda dolaştırıldığını ifade etmiştir¹⁵².

Pişeveriye göre Milli Hükümet sayesinde Azerbaycan'da birlik ve beraberlik ortaya çıkmıştır. Ancak, bu birliği korumak için askeri güç lazımdır. Milli orduyu vücuda getirerek azatlık korunmalıdır. Bunun için silah ve eleman temin etmek gerekmektedir. Bu ordu ile yeri geldiğinde Tahran'a gidip azatlık aleyhine mücadele eden irtica ocakları dağıtılmalıdır. Tahran'da da demokratik hükümet kuralmalıdır. Azatlık birileri tarafından bağışlanır ve zahmetsizce elde edilirse bir kıymeti olmaz. Önemli olan özgürlüğü halkın talep etmesi ve onu koruma kararlılığı içerisinde olmasıdır. Bu sebeple eğer Azerbaycan'a herhangi bir tecavüz

¹⁴⁶ *Azerbaycan*, 18-27 Farvardin 1325/11-20 Şubat 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 340-354.

¹⁴⁷ *Azerbaycan*, 8 Azer 1324/ 29 Kasım 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 296-297.

¹⁴⁸ *Azerbaycan*, 27 Aban 1324/ 18 Kasım 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 291-293.

¹⁴⁹ *Azerbaycan*, 2 Dey 1324/ 23 Aralık 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 304-305.

¹⁵⁰ *Azerbaycan*, 2 Ordibehesht 1325/ 22 Nisan 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 306-308.

¹⁵¹ *Azerbaycan*, 17 Azer 1324/ 8 Aralık 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 302-303.

¹⁵² *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 315-321.

gerçekleşecek olursa hep birlikte savaşılmalıdır. Kadınlı erkekli halk, gençler askeri elbiseyi giyip savaşa katılmalıdır. O, "*Men özüm de giyeceğim*" demiştir¹⁵³.

Pişeveri Milli Meclis'in ikinci yılı açılış toplantısında yaptığı konuşmada da öncelikle Azerbaycan milli devletinin silah vasıtası ile ve Azerbaycan halkının mücadelesi ile kurulduğunu hatırlatmıştır. Kısa zamanda şehir merkezleri başta olmak üzere ülkenin tamamında emniyet sağlandığını bildirmiştir. O'nun ifadesine hükümet kurulmadan önce halkın ekseriyetini teşkil eden köylülerin mal ve namus güvenlikleri yok idi. Şimdi ise köylüler kendilerini özgür ve emniyette hissetmektedirler. Her kim ki emniyet ortamını, Azerbaycan halkının azatlığını yok etmeye çalışırsa kanun çerçevesinde cezalanacaktır. Büyük fedakarlıklarla elde edilen muhtariyetin ortadan kaldırılmasına asla izin verilmeyecektir.

Pişeveri konuşmasında eski dönem yeni dönem kıyaslamasını da sıklıkla yapmıştır. Ona göre eski hükümet döneminde halk tamamıyla devletten ayrı tutulurdu. Devlet halkın başı üstünde bir yumruk gibi idi. Halkın devlet işlerine katılımı kesinlikle söz konusu değildi. Devletin gönderdiği resmi yazı ve emirler ile millet ezilirdi. Kurulan yeni sistemde ise meclisin ve hükümetin halk hükümeti olduğu, halkla bütünleştiğini ifade etmiştir. Milli Hükümet zamanında işlerin halkın güçlü katılımı ile yürütüldüğünü iddia etmiştir. Buna delil olarak makamlara atama ile değil de seçim ile gelinmesini örnek göstermiştir. Eyalet ve vilayet encümenlerine değinmiştir. Seçimle gelen belediye encümenleri vasıtasıyla halkın belediye işlerine müdahil olduğu hatırlatılmıştır.

Pişeveri, kendileri gibi muhtariyetini ilan eden Kürdistan Mahabad Cumhuriyeti ile iyi ilişkiler kurmanın gerekliliğine inanmıştı. O yüzden Azerbaycan Milli Hükümeti ile Kürdistan hükümetini birbirine düşürme gayretlerine karşı uyanık olunması uyarısında bulunarak "*Kürdistan ile dostane ilişkileri güçlendirmeye çalışıyoruz*" demiştir¹⁵⁴.

Rusya ile İran'ın anlaşması Azerbaycan Hükümeti'ni zor duruma düşürdü. Zira bu anlaşma ile Rusya Güney Azerbaycan'daki kuvvetlerini geri çekecekti. Pişeveri bu şartlarda yeni gelişmeleri Azerbaycan halkı ile paylaştı. Tebriz Radyosunda yaptığı bir konuşmada "*Ben her şeyi İran hükümeti ile görüşmeleri bütün açıklığı ile sizlere anlattım. Kazandıklarımızı saklayabilmek son derece önemlidir. Tahran sıkıntı yaratmaya devam ederse yine de silahı ele alıp vuruşma ile maksadımızı elde edek. ...Mahv olsun onun azadlığını mahdud etmek isteyen hain ve mürteci istiar nökerleri. Yaşasın Azerbaycan*" diyerek halkı motive etmeye çalışmıştır¹⁵⁵.

Pişeveri mevcut İran anayasasının değişmesi düşüncesindedir. Ona göre İran'ın 40 yıl önce hazırlanmış olan anayasası çağdaş ihtiyaçlara cevap vermemektedir. Bu anayasa ile Azerbaycan halkının talepleri karşılanamaz. Anayasa değişikliği ile eyalet encümenleri öz gücü ile eyaletleri mamur hale getirmelerine imkân verilmelidir. Halk eyaletlerde kendi yönetimini gerçekleştirmelidir. Tahran ile mütakabiliyet esasına dayanan bir kardeşlik tesis edilmelidir. İran nüfusunun üçte birini teşkil eden Azerbaycan hükümet işlerine bu oranda katılmalı ve söz sahibi olmalıdır¹⁵⁶.

Pişeveri ADF'nin kurucusu olduğu için bu teşkilatı evladı gibi görüyordu. Bu yüzden partiyi halka anlatmaya ve sevdirmeye özel gayret göstermiştir. Parti ile ilgili çok sayıda yazı yazmıştır. "*Fırkamız İşe Başladı*" başlıklı yazısında ADF'nin 3 Eylül 1945 tarihli

¹⁵³ Azerbaycan, 22 Bahman 1324/ 11 Şubat 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 336-339.

¹⁵⁴ Azerbaycan, 18-27 Farvardin 1325/ 7-16 Nisan 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 336-339.

¹⁵⁵ Azerbaycan, 17 Hordad 1325/ 7 Haziran 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 355-360.

¹⁵⁶ Azerbaycan, 27 Mordad 1325/ 15 Ağustos 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 366-367.

müracaatnamesine (program) Azerbaycan halkının gösterdiği büyük rağbet ve ilgiye işaretle *"Bu alaka tuttuğumuz yolun ve seçtiğimiz hedefin doğru olduğunu göstermiştir"* demiştir¹⁵⁷.

O, partinin üye sayısını da yakından takip etmiş, 15 gün içerisinde Tebriz'de ve diğer şehirlerde her tabakadan 10.000'den fazla üyeye ulaşıldığı müjdesini vermiştir. Tudeh Partisi'nin 50.000'i aşkın mensubunun da katılmasıyla büyük rakamlara ulaşılacağını duyurmuştur¹⁵⁸. Bütün İran halkının kurtuluş ve saadetini ADF'de gördüğünü iddia etmiştir. Güney şehirlerinden parti merkezine gönderilen mektuplardan örnekler vererek halkın umudu olduklarını söylemiştir¹⁵⁹.

Pişeveri başka bir yazısında ADF'nin milli bir fırka olduğu için sınıf ve sosyal tabaka ayırmaksızın bütün Azerbaycanlıları öz bayrağı altına davet ettiğini duyurmuştur. Azerbaycan gazetesinin partinin resmi yayın organı olduğunu haber vermiştir. Parti programının yeri geldikçe bu gazetede tefsir edilerek açıklanacağını, belirterek *"Biz reşid bir milletin hak ve ihtiyarı için mübareze edirik. Azerbaycan halkı öz azadlığını almakla bütün İran halklarını da esaretten halas edecektir"* demiştir

O, partisinin uygulayacağı politikaları şu şekilde sıralamıştır. 1. İran'ın bağımsızlığı 2. Azerbaycan halkının kültürel ihtiyaçlarının karşılanması. 3. Azerbaycan'ın geleceğinin öz gücü ile tayin etmesi. 4. Azerbaycan dilinde ferheng (kültür), behdaşet ve devlet idaresi. 5. İran Kanuni esasisine göre eyalet ve vilayet encümenlerinin oluşturulması¹⁶⁰.

Pişeveri ADF'nin geri bırakılmış olan Azerbaycan halkının medeni ve siyasi yönden terbiye edilmesi gibi önemli bir görevi olduğunu partilere açıklamıştır. ADF adına çete ve jandarma kuvvetleri oluşturmak fikrinde olmadıklarını özellikle vurgulamıştır. Köylerdeki ve şehirlerdeki zahmetkeşlerin ADF teşkilatlarının içine alınıp eğitilmesini istemiştir. O, partililerine şu talimatları da vermiştir: Parti rehberleri kesinlikle vurmak, dövmek vb. kötü muamelelerden uzak duracaklardır. Köylerdeki ve şehirlerdeki parti mensuplarının ilk görevi tebligatçılıktır. İkincisi ise teşkilatçılıktır. Azerbaycan halkını ADF etrafında toplanmalıdır.

Pişeveri bir başka yazısında da partide hizipleşmelerin önüne geçmeye çalışarak, ADF'ye katılanların mutlaka eski fikirlerini geride bırakmaları gerektiğini söylemiştir. Partiye katılanların ADF'nin fikir ve ilkelerini kabul etmek mecburiyetinde olduklarına dikkati çekmiştir. Bütün parti mensuplarının milli azatlık yolunda çalışmalarını, davranış ve konuşmalarını tam manasıyla demokratlaştırmalarını istemiştir. Halk üzerinde olumsuz etki bırakacak davranışlarda bulunanların partide yeri olamayacağını açıklamıştır¹⁶¹.

Pişeveri *"Siyasi Fırkaların Afeti"* başlıklı yazısında ise ADF'nin kendisini menfaatçilerden koruması gerektiğine işaret etmiştir. O, bir siyasi parti teşkil edildiğinde çıkarıcıların hemen partiye yuvalanmaya çalışacakları uyarısında bulunmuştur. Bunların menfaat için hiç bir rezalet ve alçaklıktan çekinmeyecekleri, her türlü töhmet, iftira ve yalana başvurarak partide ön plana geçmeyi başarabilecekleri uyarısında bulunmuştur. O, bu parazit unsurları siyasi düşmanlardan daha tehlikeli olarak değerlendirmiştir¹⁶².

Pişeveri Azerbaycan'da ADF politikalarına karşı çıkanları ise ihanetle ve Rıza Han siyasetini takip etmekle suçlamıştır. Bu tür tavır içerisine girenlerin ortaya çıkarılarak

¹⁵⁷ Azerbaycan, No: 1, 14 Şehriver 1324/ 5 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 207-208.

¹⁵⁸ Azerbaycan, No: 6, 27 Şehriver 1324/ 18 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 223-224.

¹⁵⁹ Azerbaycan, 15 Azer 1324/ 6 Aralık 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 298-299.

¹⁶⁰ Azerbaycan, No: 1, 14 Şehriver 1324/ 5 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 207-208.

¹⁶¹ Azerbaycan, No: 6, 27 Şehriver 1324/ 18 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 223-226.

¹⁶² Azerbaycan, No: 4, 25 Şehriver 1324/ 16 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 221-222.

Azerbaycan'dan sürüleceklerini ifade etmiştir. Bu hususta uyanık olmaları hususunda parti teşkilatlarını uyarmıştır¹⁶³.

Diğer taraftan Pişeveri Tahran'da ve İran'ın başka şehirlerinde kendilerini ADF'nin şubesi veya temsilcisi olarak adlandıranlara itibar edilmemesi uyarısında bulunmuştur. O, bu kişi ya da grupların partinin halk nazarında kazandığı nüfuz ve itibardan faydalanmaya çalıştıklarını duyurmuştur. Azerbaycan dışında ADF'nin hiçbir şube veya temsilcisinin bulunmadığı açıklamasını yapmıştır¹⁶⁴.

Pişeveri Azerbaycan seçimleri tamamlandıktan sonra milletvekillerini uyaran bir yazı kaleme almıştır. O, vekillerden iş ve fedakârlık beklediklerini, halk tarafından verilen vazifeyi yapmak istemeyenlerin derhal istifa etmelerini talep etmiştir. Onlardan kanun çerçevesinde fedakârca görev yapmalarını beklediğini ifade etmiştir¹⁶⁵.

O, partisini ve Azerbaycan milli hareketini meşrutiyetin güvencesi olarak görmüştür. ADF'yi teşkil eden Azerbaycan halkı yaşadıkça azatlığının devam edeceğini, bunun da İran'ın bağımsızlığının güvencesi olduğunu belirtmiş, "Yaşasın Azerbaycan Demokrat Fırkası, yaşasın halkımız. Yaşasın halkımızın bütün İran Azerbaycanının tamamıyeti için başladığımız büyük demokratik nühzetimiz" demiştir¹⁶⁶.

Sonuç

Pişeveri, dönemindeki pek çok Türk ve Müslüman aydın gibi Bolşevizm'den etkilendi. Komünist fikirlerinin içinde yaşadığı toplum için faydalı olduğuna inandı. Bu yüzden ömrünün uzunca bir bölümünü bu fikre hizmet yönünde harcadı. Pek çok gazetede çok sayıda yazılar yazdı. Gilan Sosyalist Cumhuriyeti'nde dışişleri bakanlığı yaptı. O, bu dönemde özel mülkiyete karşıdır. Bolşevik inkılabının Rusya'dan bütün dünyaya yayılacağı, fakir emekçi sınıfının başarısı ile neticeleneceği düşüncesindedir.

1924'de İran'a dönen Pişeveri aynı tutumu göstermeye devam etti. Ancak Şah Rıza Pehlevi ülkedeki komünistlerin tutuklanması talimatını verince o da tutuklandı. 11 yıl hapis yattı. Rus orduları İran'a girince serbest bırakıldı. Ardından İran Demokrat Partisi'nden Tebriz milletvekili seçildi. Ancak, milletvekilliği Şah Rıza Pehlevi'nin müdahalesi ile onaylanmadı. İran Milli Meclisi'ne kabul edilmedi.

Öte yandan Pişeveri 1918 yılında Türk ordusunun gerçekleştirdiği Azerbaycan hareketinin lehinde bir görüş serdetmemiştir. Bakü'ye giren Türklerin farklı fikir ve siyasi faaliyetlere izin vermedikleri iddiasındadır. Müsavat iktidarını da eleştirmiştir. Bu yönetimin birleşik Azerbaycan fikri dolayısıyla hiç yoktan İran ile karşı karşıya geldiği düşüncesindedir. Ermeni-Azeri çatışmalarının sorumlusunun Taşnak ve Müsavat partileri olduğunu öne sürmüştür. Ona göre bu partiler ülkelerinde milli ve dini taassubu harekete geçirecek düşmanlık yaratmışlardır. Bununla birlikte Azerbaycan'da ve Ermenistan'da Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmelerini emperyalizme karşı bir zafer olarak değerlendirmiştir.

Ancak Pişeveri'nin Azerbaycan Milli Hükümeti dönemindeki fikirleri çok farklıdır. Sınıf merkezli bakış açısını tamamen değiştirmiştir. Bu değişiklik özellikle İran Millet Meclisi seçimleri nedeni ile Tebriz'deki propaganda çalışmalarını sırasında gerçekleşmiştir. Azerbaycan halkını yakından tanıma ve gerçekçi çözümlene imkânı bulmuştur. Komünizm fikirlerinin Azerbaycan'da uygulanamayacağını görmüştür. Bu yüzden onda Bolşevik fikirlerin etkisi

¹⁶³ Ajir, No: 150-155, 21 Hordad 1322/12 Haziran 1943 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 196-203.

¹⁶⁴ *Azerbaycan*, 20 Hordad 1325/ 10 Haziran 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 309.

¹⁶⁵ *Azerbaycan*, 27 Aban 1324/ 18 Kasım 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 291-293.

¹⁶⁶ *Azerbaycan*, 14 Mordad 1325/ 5 Ağustos 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 361-365.

zayıflamış ve mutedil bir noktaya gelmiştir. Toprak sahipleri de dahil bütün sosyal tabakalara eşit mesafede olan bir anlayışa bürünmüştür. Yazılarında yolsuzluk gibi sosyal hastalıkları ön plana çıkarmıştır. Yine onun düşüncesinde İranlılık ve Azerbaycanlılık giderek önem kazanmıştır.

Kendi eseri olan Azerbaycan Demokrat Fırkasını ve Azerbaycan Milli Hükümeti'ni evladı gibi görmüş ve korumaya çalışmıştır. Partisini azatlık hareketi ile özdeşleştirmiştir. Bu yüzden partisi ile ilgili her türlü gelişmeyi basın aracılığıyla halka duyurmuştur. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kapılarının herkese açık olduğu, ancak gelenlerin mutlaka eski fikirlerini geride bırakmaları gerektiğini söylemiştir. Partisini ve milli hareketi İran'da meşrutiyetin güvencesi olarak görmüştür.

Bu dönemde Azerbaycan muhtariyeti ve bu muhtariyetin korunması onun için en önemli mesele olmuştur. Bu çerçevede eyalet encümenlerini muhtariyetin garantisi olarak görmüş ve büyük önem vermiştir. İran'ın toprak bütünlüğüne saygılı olduklarını sıklıkla vurgulamıştır. Ancak İran yönetiminin muhtariyete karşı çıkmasına ise tam bağımsızlık tehditleri ile cevap vermiştir.

Pişeveri'nin liderliğini değerlendirecek olursak şunları söyleyebiliriz. O'nun lider olarak ortaya çıkması Bağırov ile görüşmesinden sonradır. Yani Pişeveri turnakları ile kazıyarak, sıfırdan bir siyasi hareket başlatarak lider olmuş değildir. Sovyet desteği ile ortaya çıkmış bir kişidir. Bu yönü liderliğinin en zayıf noktasını oluşturur. Hareketi kendi milli imkanları ile başlatıp bir yerlere getiremediği için dış destek yitirilince bu hareket de ortadan kalmıştır. Ruslar, Pişeveri liderliğindeki Güney Azerbaycan milli hareketini Batı dünyasına ve İran'a karşı tehdit olarak kullanılmışlar, menfaatlerini temin ettikten sonra da onları harcamakta hiçbir beis görmemişlerdir.

Diğer taraftan Pişeveri klasik Türk lider profilinden biraz farklıdır. Bilindiği üzere Türk dünyası lider profilinde asker kökenli kişiler ya da silahlı milis güçleri yönetenler ön plandadır. Pişeveri bu profilden uzaktır. O, öğretmenlik ve gazetecilik yapmış olan aydın bir kişiliktir. Ancak, Türk dünyasının esaret altında bulunan bölgelerindeki liderlerin milli meselleri önceleyen anlayışı onda da mevcuttur. Bu yüzden Azerbaycan dili, kültürü ve tarihi vb. konularda o da hassasiyet göstermiştir.

Kaynaklar Gazeteler

Akşam

Ayın Tarihi

Cumhuriyet

Son Posta

Kitaplar ve Makaleler

- Abrahamian Ervand, *Modern İran Tarihi*, (Çev: Dilek Şendil), 3. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2004.
- Armaoğlu Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2. Baskı, 1984.
- Attar Aygün, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Ankara: Divan Yayıncılık, 2006.
- Attar Aygün, "Yeni Belgeler Eşliğinde II. Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2004): 135-147.
- Attar Aygün, "İran Türkleri", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 2, 1, (2004): 39-62.
- Barjough Samira Mirzadad, *İran'da Siyasi ve Ekonomik Çıkar Çatışmaları (1921-1950)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Bayır Emre, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direnişi", *Avrasya Dosyası*, 5, 3, (1999): 90-124.
- Bolat Gökhan, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bager Hanlar", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 5/1, (2013): 47-64.
- Duman Selçuk, *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2017.
- Hesenli Cemil, "Güney Azerbaycan Milli Harekâtı", *Türkler Ansiklopedisi*, C.20, (ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Ankara: 2002: 640-650.
- Heyet Rıza, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası", [http://tebaren.org/?p=121\(ET: 06.02.2019\)](http://tebaren.org/?p=121(ET: 06.02.2019)).
- "İran Komünistlerinin Hikayesi: Tudeh" erişim tarihi 4 Mayıs 2020, <https://www.gzt.com/mecra/iran-komunistlerinin-hikyesi-tudeh-3346004>.
- "Sosyalist Gilan Cumhuriyeti", erişim tarihi 4 Mayıs 2020, <https://istiraki.blogspot.com/2015/11/sosyalist-gilan-cumhuriyeti.html>.
- Kafkasyalı Ali, *İran Türkleri*, İstanbul: Bilgeoguz Yayınları, 2010.
- Kafkasyalı Ali, *İran Coğrafyasında Türkler*, İstanbul: Bilgeoguz Yayınları, 2011.
- Kafkasyalı Ali, "XIX. ve XX. Yüzyıl Siyasi ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansımaları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, (2006): 165-208.
- Keskin Arif, "Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946) ve Seyyid Cafer Pişeveri, erişim tarihi 06.02.2019. https://docplayer.biz.tr/8163128-Guney-azerbaycan-milli-hukumeti-1945-46-ve-seyit-cafer-pieveri.html#show_full_text.
- Keskin Arif, "Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Tarihi Temelleri", *Gelecek Bir Tasarımdır* 2023, 25 (2011): 62-80.

- Mir Cafer Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, (Haz. Ahmed Eminzade, Taki Musevi, Hüseyin Ceddi), Bakı: 1965.
- Öran Mehmet Metin, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, (Haz. Selçuk Alkın), İstanbul: Mars Yayınları, 1998.
- Rehimli Ekrem, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, Meqa Neşriyat, Bakı, 2003.
- Sadak Necmeddin, "Sovyet Rusya Siyasetinin Değişmesi Bakımından İran Hâdiseleri", *Akşam*, No: 10114, 14 Aralık 1946.
- Sander Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, 20. baskı, Ankara: 2011.
- Sarisaman Sadık, "20. Yüzyıl Güney Azerbaycan Fikir Adamlarından Mir Cafer Pişeveri'nin Fikirleri", 5. *Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Hatay 2019, s. 88-107.
- Shaffer Brenda, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycan Kimliği*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, 2008.
- Ünal Sonay, *Azerbaycan Milli Hükümeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2019.
- Yurdakul Çiğdem, "Marx'ın Tarih Anlayışı: tarihsel Materyalizm" *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 1, 3, (2019): 1-19.